

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

**ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΔΙΚΑΙΟΥ**

**Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 και η Ευρωπαϊκή
Ένωση**

Η περίπτωση της Ιταλίας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γκούμας Κωνσταντίνος

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ

Μηλιός Ιωάννης

Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Αθήνα, Φεβρουάριος 2019

Πιστεύω ότι υπάρχουν δύο τρόποι με τους οποίους ελέγχονται οι άνθρωποι

Πρώτα με την κατατρομοκράτηση

και έπειτα με την καταρράκωση του ηθικού τους

Τόνυ Μπεν (1925-2014) Βρετανός πολιτικός-Εργατικό Κόμμα

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή κύριο Ιωάννη Μηλιό για την βοήθεια, την θεωρητική και πρακτική υποστήριξη, και την άριστη συνεργασία που είχαμε κατά την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας μου, καθώς επίσης, όλα τα μέλη ΔΕΠ, το διοικητικό προσωπικό της σχολής ΕΜΦΕ και τους συμφοιτητές και συμφοιτήτριες, ανθρώπους που βρεθήκαμε μαζί στους δρόμους, για την αλληλεγγύη, τις γνώσεις, τις εμπειρίες και τη βοήθεια που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια των σπουδαστικών χρόνων μου. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον σύμβουλο σπουδών, καθηγητή κύριο Ράπτη Ιωάννη και το Γραφείο Διασύνδεσης – Εξυπηρέτησης και ειδικότερα την σύμβουλο κα. Αγγελική Κουρή για τις ενέργειες και την πολύτιμη βοήθεια τους. Τέλος ευχαριστώ την οικογένεια μου για την υλική υποστήριξη και ηθική κατάρτιση που μου παρείχε.

Περιεχόμενα

	Σελίδα
Περίληψη	6
Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1^ο: Ανάδυση, εξέλιξη και χρηματιστικοποίηση του καπιταλισμού	9
1.1 Κεφάλαιο, εργασία, καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και αστικό κράτος	9
1.2 Ιστορική αναδρομή	13
1.3 Χρηματιστικοποίηση του καπιταλισμού	17
1.3.1 Διεθνής ανταγωνισμός και διαχείριση κινδύνου ως τεχνολογία εξουσίας	22
Κεφάλαιο 2^ο: Η κρίση του 2008	29
2.1 Κρίση υπερσυσσώρευσης και χρηματοπιστωτική κρίση	30
2.1.1 Κρίση υπερσυσσώρευσης	30
2.1.2 Χρηματοπιστωτική κρίση	33
2.2 Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008	36
2.2.1 Η στεγαστική αγορά, τα στεγαστικά δάνεια και η τιτλοποίηση στις ΗΠΑ	38
2.2.2 Χρονολογική εξέλιξη της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008	51
Κεφάλαιο 3^ο: Η κρίση του 2008 και η Ευρωπαϊκή Ένωση	55
3.1 Η Ευρωπαϊκή Ένωση, πρώτες ενοποιήσεις – διεύρυνση, βασικοί θεσμοί	55
3.2 Η κρίση του ΕΝΣ, η υλοποίηση του ευρώ και το τρίλημμα πολιτικής	60
3.3 Η περίοδος «ευημερίας και ανάπτυξης» της Ε.Ε. στην εποχή της Ευρωζώνης	64
3.4 Το χρέος ως εργαλείο πειθάρχησης στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο	70
3.4.1 Η ελληνική «τραγωδία»	73
3.5 Ο αντιφατικός χαρακτήρας του ευρώ	78

Κεφάλαιο 4^ο: Ιταλία, ένα από τα «γουρούνια»	82
4.1 Σύντομη εξιστόρηση της εξέλιξης της σύγχρονης Ιταλικής οικονομίας	83
4.2 Η Ιταλία στην Ευρωζώνη	87
4.3 Η κρίση του τραπεζικού τομέα	88
4.4 Ο κυβερνητικός συνασπισμός και το κρατικό χρέος	91
Αντί Συμπεράσματος – Συμπλήρωμα	96
Βιβλιογραφία	104

Περίληψη

Στην εργασία αυτή θα επιχειρηθεί μια ανάλυση της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008 και των επιπτώσεων της στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Θα σταθούμε στην περίπτωση της Ιταλίας ως τον πιθανότερο σταθμό της επόμενης κρίσης στον Ευρωπαϊκό χώρο και της Ευρωζώνης.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μία σύντομη εισαγωγή στην ιστορία του καπιταλισμού τον τρόπο λειτουργίας του και την σύγχρονη εξέλιξη του, αυτή της χρηματιστικοποίησης ως προσπάθεια αναπαράστασης του χρηματοπιστωτικού κινδύνου και διαχείρισης του.

Στο δεύτερο κεφάλαιο προσδιορίζεται η κρίση στον καπιταλισμό και ποια τα γενεσιουργά αίτια της. Εξετάζεται η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, οι επιπτώσεις της και ο τρόπος αντίδρασης σε αυτή από τις ΗΠΑ.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μία σύντομη εισαγωγή στην ιστορία και την διάρθρωση της Ε.Ε. και εξετάζονται οι επιπτώσεις της κρίσης σε αυτήν. Αναλύονται οι προβληματικές που αναδύθηκαν στα πλαίσια της ζώνης του ευρώ και πώς αυτά τέθηκαν στο προσκήνιο όταν ξέσπασε η χρηματοπιστωτική κρίση. Παράλληλα βλέπουμε και το πώς η κρίση αποτέλεσε ευκαιρία αλλαγής του ευρωπαϊκού αφηγήματος προς την κατεύθυνση της πειθάρχησης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη ανασκόπηση της οικονομικής ιστορίας της σύγχρονης Ιταλίας αναδεικνύονται τα σημερινά προβλήματά της και το πώς πιθανώς αυτά θα αποτελέσουν αίτιο μίας νέας κρίσης στους κόλπους της Ε.Ε. και της Ζώνης του Ευρώ.

Κλείνοντας, ακολουθεί μια ενότητα όπου γίνεται μία προσπάθεια εντοπισμού της εξέλιξης του καπιταλισμού μέσω παράθεσης κάποιων γεγονότων που προηγήθηκαν ή έπονταν της κρίσης και αποτελούν δείκτες των αντιφάσεων και αδιεξόδων του σύγχρονου καπιταλισμού.

Εισαγωγή

Δέκα χρόνια μετά το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης οι αγορές, οι κρατικές οικονομίες, οι υπερεθνικοί οργανισμοί δείχνουν να την έχουν αφήσει πίσω τους. Οι οικονομίες που επλήγησαν αναπτύσσονται και πάλι έστω και ασθενώς, η ανεργία μειώνεται, οι μισθοί παρουσιάζουν μια σχετική αύξηση. Όλα δείχνουν ότι η κρίση αποτελεί μια ιστορία του παρελθόντος. Δεν είναι ακριβώς έτσι όμως. Οι αριθμοί βελτιώνονται μεν ο καπιταλισμός διέψευσε και πάλι τον εαυτό του δε. Οι διάφοροι απολογητές είχαν βιαστεί να διακηρύξουν το τέλος της ιστορίας και τη χρεοκοπία οποιασδήποτε άλλης οπτικής στα κοινωνικά και οικονομικά θέματα. Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 ήρθε να ακυρώσει αυτές τις βεβαιότητες και να αποκαλύψει πως ανταγωνιστικότητα, διαχείριση του χρηματοπιστωτικού κινδύνου και της κρίσης του καπιταλισμού σημαίνει καταστροφή. Καταστροφή κεφαλαίου, καταστροφή ανθρώπινης ζωής (ή κατά τη κορπορατίστικη γλώσσα, ανθρώπινου κεφαλαίου), ακύρωση κεκτημένων κοινωνικών και εργασιακών δικαιωμάτων. Η ευημερία και η ανάπτυξη στον καπιταλισμό αποδεικνύεται και πάλι κάτι εφήμερο και παροδικό. Πρωτεύουσα σημασία στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό έχει ο προσδιορισμός και η διαχείριση του κινδύνου. Η χρηματιστικοποίηση του καπιταλισμού και τα εργαλεία αυτής, όπως τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα, εξυπηρετούν ακριβώς αυτόν τον σκοπό. Προσδιορισμό του κινδύνου, βελτιστοποίηση κερδοφορίας, προώθηση του κεφαλαιακού ανταγωνισμού και συμπίεση των όρων εργασίας με όλες αυτές τις διαδικασίες να συμπλέκονται μεταξύ τους ως αναπαράσταση της ίδιας της πραγματικότητας κατά το κεφαλαιακό συμφέρον. Ο κορσές που έχει εφαρμόσει ο νεοφιλελευθερισμός στην κοινωνία μοιάζει να είναι τόσο ασφουκτικός που έχει ακυρώσει οποιοδήποτε όραμα για την μελλοντική εξέλιξη της. Κατά την έκφραση του Fredric Jameson (του Slavoj Zizek κατ' άλλους) «είναι ευκολότερο να φανταστούμε το τέλος του κόσμου παρά το τέλος του καπιταλισμού».

Η Ευρωπαϊκή Ένωση παρά τα όσα ευαγγελίζονταν περί σεβασμού στα, κάπως αόριστα, ανθρώπινα δικαιώματα και στην ευημερία απέτυχε και αυτή να εκπληρώσει τα «υπεσχημένα». Ένας καπιταλισμός με φιλελεύθερο πρόσημο που σέβεται τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων ή νομοθετεί περί της ίσης αμοιβής ανδρών – γυναικών δεν παύει να είναι καπιταλισμός και ο καπιταλισμός το μόνο

που αναγνωρίζει είναι ευκαιρίες κερδοφορίας. Μέσα από την τελευταία κρίση αναδείχθηκε το πραγματικό πρόσωπο της ένωσης, αυτό της Ε.Ε. ως πεδίου αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Έτσι λοιπόν τα θεωρούμενα ως σπάταλα μέλη, εν μία νυκτί, ονομάστηκαν «γουρούνια». Το συμπαθές θηλαστικό βέβαια δεν φταίει σε κάτι για να επωμίζεται τον τίτλο που απέδωσαν οι Ευρωπαϊκοί και άλλοι μιντιακοί θεσμοί στα μέλη που σε μια περίπτωση αναπροσδιορισμού του χρηματοπιστωτικού κινδύνου βρέθηκαν εκτεθειμένα σε υψηλά χρέη, προβληματικές τράπεζες κτλ. Τα ίδια προβλήματα με τις τράπεζες τους άλλωστε αντιμετώπισαν και τα λεγόμενα «συνετά» κράτη μέλη. Η απάντηση σε όλα αυτά ήταν βέβαια η επιπλέον λιτότητα και ο περιορισμός των εργασιακών δικαιωμάτων. Η Ευρωπαϊκή Ένωση εξέρχεται της κρίσης βαριά λαβωμένη στο ιδεολογικό επίπεδο και στη μάχη της παγίωσης κοινωνικής συναίνεσης και εμπέδωσης του νεοφιλελεύθερου ιδεολογικού πλαισίου. Έσπειρε και πάλι τον εθνικισμό σε όλες τις μορφές του, μέσω της λιτότητας έδωσε τροφή σε παντοειδή φασιστικά και ακροδεξιά κινήματα ενώ στο διεθνές πολιτικό επίπεδο έμεινε αδρανής ή μέλη της συμμετείχαν σε ιμπεριαλιστικές παρεμβάσεις στην περιοχή της και ολούθε. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί άλλον έναν ιμπεριαλισμό από τους τόσους που υπάρχουν πάνω στον πλανήτη. Η εκλογή Trump στην Αμερική, η άνοδος της ακροδεξιάς στην Ευρώπη και στον κόσμο γενικότερα, η συνεχής λιτότητα δείχνουν ότι το δυτικό φιλελεύθερο μοντέλο έχει φτάσει στα όρια του. Δεν μπορούμε να ξέρουμε με βεβαιότητα το μοντέλο καπιταλιστικής διακυβέρνησης του μέλλοντος. Ένα έτοιμο υπόδειγμα δείχνει να είναι ο αυταρχικός, μονοκομματικός, ημι-κρατικός καπιταλισμός της Κίνας. Κατά μία προσέγγιση αυτή δείχνει να είναι και η κατάληξη του νεοφιλελευθερισμού. Ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός στην προσπάθειά του να αντιπαλέψει και να ακυρώσει την πάλη των τάξεων όχι μόνο δεν θα μειώσει το κράτος αλλά θα οδηγήσει στην διόγκωση της παρέμβασης του, ειδικά στον τομέα της καταστολής είτε αστυνομικής, είτε στρατιωτικής, είτε πολιτικής, είτε δικαστικής. Άλλωστε, οι ίδιες οι αντιφάσεις και η αστάθεια του νεοφιλελεύθερού καπιταλισμού οδήγησαν στην οικονομική κρατική παρέμβαση κατά την κρίση του 2008. Αναλογικά είναι κάτι παραπάνω από αναμενόμενο το να διευρυνθεί και το αντίστοιχο πεδίο της ταξικής πάλης.

Κεφάλαιο 1^ο: Ανάδυση, εξέλιξη και χρηματιστικοποίηση του καπιταλισμού

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί μια συνοπτική εισαγωγή στον καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας. Θα ξεκινήσουμε με κάποιες εισαγωγικές έννοιες και έπειτα θα περάσουμε σε μια ιστορική αναδρομή ούτως ώστε να έχουμε μια γενική ιδέα για το τι εστί κεφάλαιο, καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και εργασία στον καπιταλισμό. Θα καταλήξουμε με την σχετικά πρόσφατη εξέλιξη του καπιταλισμού την λεγόμενη *χρηματιστικοποίηση* στα πλαίσια του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, την διαχείριση κινδύνου και την ανάδυση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας ως τεχνολογία εξουσίας και πειθάρχησης της εργασίας. Θα εξεταστεί επίσης η στρατηγική της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό καθώς και η διαχείριση του κινδύνου στη χρηματοπιστωτική σφαίρα ως κεντρικές πολιτικές αναπαραγωγής του κεφαλαίου, πειθάρχησης της εργασίας και ταξικής πάλης (από τη μεριά του κεφαλαίου). Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί μια περιληπτική αλλά απαραίτητη επεξηγηματική εισαγωγή στη διαμόρφωση του σύγχρονου καπιταλισμού και τους εξουσιαστικούς του μηχανισμούς. Μηχανισμοί που τον καθιστούν κυρίαρχο ιδεολογικά, πολιτικά και οικονομικά έναντι των εκμεταλλεζόμενων τάξεων αλλά, ταυτόχρονα, ασταθή και επιρρεπή προς την κρίση συσσώρευσης. Η κρίση του 2008 επιβεβαίωσε αυτή την αντίφαση με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο και αντικατοπτρίστηκε στην διάρρηξη των δεσμών της Ε.Ε και στη βίαιη αναπροσαρμογή.

1.1 Κεφάλαιο, εργασία, καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και αστικό κράτος

«Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία το κεφάλαιο είναι η κυρίαρχη σχέση, ο κυρίαρχος τρόπος οργάνωσης μιας αστικής κοινωνίας. Δεν είναι ούτε «αντικείμενο», ούτε γενικός πλούτος, τον οποίο μάλιστα μια κοινωνία θα μπορούσε να προμηθεύεται από το εξωτερικό, εγκαταλείποντας έτσι τη δική της παραγωγή “πλούτου”. Είναι εξ ορισμού παραγωγή για την παραγωγή, συσσώρευση σε μια διαρκώς διευρυνόμενη βάση»¹.

Όπως ο Μαρξ πολύ χαρακτηριστικά το τοποθέτησε, το κεφάλαιο είναι ένας τρόπος κοινωνικής οργάνωσης κατά τη φόρμουλα **X-E-X'** (X: Χρήμα, E:

¹ Μηλιός Γιάννης, Δημήτρης Σωτηρόπουλος (2011), *Ιμπεριαλισμός, Χρηματοπιστωτικές αγορές, Κρίση* Αθήνα, εκδ. νήσος: 46

Εμπόρευμα, X': Ποσότητα χρήματος, προκύπτει προφανώς μετά την πώληση του εμπορεύματος E, μεγαλύτερη από την αρχική X). Και το χρήμα και το εμπόρευμα (στο καπιταλιστικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης) όμως είναι κεφάλαιο και μπορούν μέσω της αξίας να εναλλάσσονται κατά μία έννοια μέσα στην διαρκή εμπορευματική και χρηματοπιστωτική κίνηση όπου η αρχική αξία «μετατρέπεται» σε υπεραξία. «Η κυκλοφορία του χρήματος σαν κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό»². Η παραπάνω φόρμουλα μπορεί να γίνει και πιο περιγραφική αν στο «ενδιάμεσο στάδιο» προσθέσουμε και την αγορά μέσων παραγωγής και εργασιακής δύναμης από τον κεφαλαιοκράτη και λοιπά στοιχεία που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία.

Όσον αφορά την εργασία αυτή καθεαυτή, θα ξεκινήσουμε με το δεδομένο ότι ο κεφαλαιοκράτης επιδιώκει αρχικά να δημιουργήσει (μέσω της εργασιακής δύναμης του εργάτη) ένα εμπόρευμα, δηλαδή ένα προϊόν που προφανώς θα έχει μία χρηστική και κατ'επέκταση ανταλλακτική αξία και θα διατεθεί προς πώληση. Είναι ευκόλως κατανοητό ότι το εμπόρευμα αυτό, σύμφωνα και με την παραπάνω φόρμουλα, θα πρέπει να έχει αξία μεγαλύτερη από το άθροισμα της αξίας των εμπορευμάτων και της εργασιακής δύναμης που απαιτήθηκαν για την παραγωγή του.

«Δεν θέλει να παράγει μόνο χρηστική αξία αλλά εμπόρευμα, όχι μόνο χρηστική αξία αλλά αξία, και όχι μόνο αξία αλλά και υπεραξία.»³

Εδώ αντιλαμβανόμαστε ότι η εργασιακή δύναμη του (πρώην) παραγωγού πέρασε στα χέρια του κεφαλαιοκράτη με τη μορφή της έμμισθης εργασιακής σχέσης. Η ίδια η εργασιακή δύναμη του ατόμου μετατράπηκε σε εμπόρευμα και ο εργάτης πωλητής του εαυτού του με αυτήν όμως (την εργασιακή δύναμη) να ανήκει στον κεφαλαιοκράτη. Παράλληλα, το προϊόν που προκύπτει από τον συνδυασμό της εργασίας, των πρώτων υλών και των μέσων παραγωγής (όλα ανήκουν στον κεφαλαιοκράτη) αποτελεί και αυτό εμπόρευμα. Ο όρος βέβαια εργάτης-πωλητής της εργασιακής του δύναμης είναι παραπλανητικός. Η λέξη πωλητής συσκοτίζει τις ταξικές κοινωνικές σχέσεις και την κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία. Ο εργάτης δεν «πουλά τον εαυτό του» από ισότιμη

² Marx Karl (2016), *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 1ος, Αθήνα, εκδ. ΚΨΜ: 128

³ Marx 2016 όπ.π.: 161

θέση στον κεφαλαιοκράτη αλλά από τη θέση του μισθωτού ο οποίος αντιμετωπίζει πρόβλημα επιβίωσης αν δεν έχει πρόσβαση σε κάποια έμμισθη απασχόληση, είναι εκτεθειμένος στον κεφαλαιοκράτη ο οποίος κατέχει και τα χρηματικά κεφάλαια αλλά και τα μέσα παραγωγής (ουσιαστικά και τα μέσα συντήρησης) και, συνήθως, το ίδιο το αστικό κράτος με όλες τις δομές τους. Από μια άλλη προοπτική την ανισότιμη και εκμεταλλευτική σχέση αυτή αντιμετωπίζεται η διαχρονική (από τις απαρχές της οργανωμένης ανθρώπινης κοινωνίας ουσιαστικά) *πάλη των τάξεων*, πάλη η οποία δεν περιορίζεται σε κάποια αποσπασματικά επαναστατικά επεισόδια και ανατροπές. Όπως και ο καπιταλισμός, η πάλη των τάξεων διαπερνά, μεταμορφώνει και εξελίσσει όλες τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις και διαδικασίες, με ανόδους και κάμψεις, νίκες και διαψεύσεις.

«Η ιστορία όλων των μέχρι σήμερα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, μάστορας και κάλφας, με μια λέξη: καταπιεστής και καταπιεζόμενος βρίσκονταν ανέκαθεν σε αντιπαράθεση, σε έναν αδιάκοπο, άλλοτε αφανή και άλλοτε αποκάλυπτο αγώνα που κατέληγε κάθε φορά είτε στην επαναστατική αναδιάρθρωση όλης της κοινωνίας, είτε στο κοινό καταποντισμό των αντιμαχόμενων τάξεων.»⁴

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (εν συντομία η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από τον κεφαλαιοκράτη και ο διαχωρισμός του εργάτη από αυτά) διατρέχει και διαμορφώνει όλα τα επίπεδα κοινωνικής οργάνωσης με το αστικό κράτος να μην αποτελεί εξαίρεση. Ο εργάτης, πολίτης πλέον, στα πλαίσια του αστικού κράτους δεν βελτιώνει τη θέση του ως προς την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη διότι το κράτος υφίσταται, ακριβώς, για να αναπαράγει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις ταξικές σχέσεις κυριαρχίας. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είναι απλά μια οικονομική σχέση που μπορεί απλά να ρυθμιστεί από το αστικό κράτος. Αντιστρόφως, το κράτος ρυθμίζεται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής καθότι το κεφάλαιο είναι αυτό που χαράσσει πολιτική, διαπλάθει την υλική πραγματικότητα και την ιδεολογία (εθνική ενότητα, ατομικά ή καλύτερα ατομικιστικά δικαιώματα κτλ.) και οδηγεί την οικονομία, με αποτέλεσμα να προωθεί το όλον του ως βίωμα και αδιαμφισβήτητη αλήθεια. Το κράτος με τις διάφορες εκφάνσεις του (σώματα

⁴ Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρίντριχ (2002), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη: 25

ασφαλείας, δικαιοσύνη, φορείς, υπηρεσίες, προάσπιση και διάδοση του εθνικού ενοποιητικού αφηγήματος) προστατεύει και προωθεί την καπιταλιστική ταξική κυριαρχία. Ας σημειωθεί εδώ ότι αυτό δεν σημαίνει ότι το αστικό κράτος πηγάζει από τις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας, αλλά:

«Έτσι, ενώ σύμφωνα με την κυρίαρχη αστική ιδεολογία το κράτος εμφανίζεται ως το (πολιτικό) αποτέλεσμα ή, ορθότερα, ως η πολιτική ολοκλήρωση του έθνους, στην πραγματικότητα το έθνος αποτελεί “προϊόν” ή, καλύτερα, σύγχρονη όψη του κράτους. Εκφράζει την ιδεολογική και θεσμική συνοχή μιας πολιτικής επικράτειας, δηλαδή ενός υπαρκτού ή υπό διαμόρφωση καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού»⁵.

Η σχέση ανάδρασης μεταξύ κράτους-κεφαλαίου μπορεί να γίνει κάπως πιο προφανής στο πεδίο της οικονομίας όπου εδώ το κράτος αναλαμβάνει πρωτοβουλίες σε σχέση με το κεφάλαιο, με το εθνικό νόμισμα, τις παρεμβάσεις προς όφελος της κερδοφορίας του συνολικού κεφαλαίου, την ευνοϊκή φορολόγηση του κεφαλαίου, την προώθηση της ιδεολογίας της «ελεύθερης αγοράς», ήτοι δυσμενέστερες εργασιακές σχέσεις κ.α. Από την άλλη θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε το αστικό κράτος ως ένα απλό εργαλείο στα χέρια των κεφαλαιοκρατών, το κράτος επιδιώκει και αυτό την αναπαραγωγή του και την ενίσχυση της θέσης του, χωρίς αυτό όμως να ακυρώνει τον πυρήνα της ύπαρξης του, δηλαδή την επέκταση και διαίωνιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο είναι απόλυτη. Η υπεραξία, το κέρδος, αποτελεί βασική επιδίωξη του κεφαλαιοκράτη (αλλά δεν μπορεί να χαρακτηριστεί και αυτοσκοπός του καπιταλισμού).

«Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν είναι μόνο παραγωγή εμπορεύματος, είναι ουσιαστικά παραγωγή υπεραξίας. Ο εργάτης δεν παράγει για τον εαυτό του αλλά για το κεφάλαιο [...] Παραγωγικός είναι μόνο εκείνος ο εργάτης που παράγει υπεραξία για τον κεφαλαιοκράτη ή χρησιμεύει στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου [...] Ως εκ τούτου το να είναι κανείς παραγωγικός εργάτης δεν είναι ευτύχημα, αλλά κακοτυχία.»⁶

⁵ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 ό.π.: 185

⁶ Marx 2016 ό.π.: 468

Η τελευταία πρόταση από αυτό το εδάφιο του *Κεφαλαίου* αποτελεί θανάσιμο ρητορικό και ιδεολογικό αμάρτημα στους παρόντες καιρούς της ιδεολογικής κυριαρχίας των νεοφιλελεύθερων δοξασιών. Χαρακτηριστική είναι η μαρξιστική έννοια της *απόλυτης υπεραξίας*, η διαδικασία οπού στην προσπάθεια της μεγιστοποίησης της υπεραξίας συνθλίβεται η εργασία. Η σύνθλιψη αυτή δεν είναι ένα ρητορικό σχήμα, είναι η χειροτέρευση των όρων και συνθηκών της εργασίας με διάφορους τρόπους, όπως η αύξηση του ωραρίου, η μείωση των μισθών, η εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας. Όλα αυτά συνήθως κρύβονται κάτω από την επιδίωξη για «αύξηση της παραγωγικότητας», μια έννοια η οποία αρχικά ακούγεται ευχάριστη αλλά στην πράξη περιέχει τους όρους για περαιτέρω καταπίεση της εργατικής τάξης.

1.2 Ιστορική αναδρομή

Η ανάδυση του καπιταλισμού ως τρόπου παραγωγής και κοινωνικής οργάνωσης εμπεριέχει ως αρχική συνθήκη την λεγόμενη *πρωταρχική συσσώρευση*. Κατά τον Marx:

«η συσσώρευση κεφαλαίου προϋποθέτει την επίτευξη υπεραξίας, η υπεραξία προϋποθέτει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής την προϋπαρξη σημαντικών συγκεντρώσεων κεφαλαίων και εργατικής δύναμης στα χέρια των παραγωγών εμπορευμάτων»⁷.

Εδώ θα πρέπει να γίνει η επισήμανση ότι η πρωταρχική συσσώρευση προηγείται της καπιταλιστικής συσσώρευσης και δεν θα πρέπει να συγχέεται με αυτήν, συσσώρευση η οποία δεν προκύπτει από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αλλά αποτελεί το σημείο έναρξης του. Και συνεχίζει:

«Το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι εκ των προτέρων κεφάλαιο, όπως δεν είναι αρχικά κεφάλαιο τα μέσα παραγωγής και διαβίωσης. Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο»⁸.

Σε αυτή τη διαδικασία οι κάτοχοι χρήματος, μέσω παραγωγής και συντήρησης, στο βαθμό που είναι διατιθέμενοι να αυξήσουν το σύνολο των αξιών που κατέχουν, πρέπει να αγοράσουν την εργασιακή δύναμη ελεύθερων εργατών

⁷ Marx 2016 όπ.π.: 671

⁸ Marx 2016 όπ.π.: 672

(«ελεύθερων» κατά την έννοια ότι το μόνο που διαθέτουν και είναι ελεύθεροι να πουλήσουν είναι ακριβώς αυτή η εργασιακή τους δύναμη). Βασική συνθήκη μέσω την οποίας προκύπτει η εν λόγω «απελευθέρωση» είναι ο πλήρης διαχωρισμός των εργατών από τα μέσα παραγωγής (ακριβέστερα, του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής). Συμπερασματικά, η *πρωταρχική συσσώρευση* είναι η ιστορική διαδικασία κατά τη οποία ο παραγωγός διαχωρίστηκε από τα μέσα παραγωγής και μετατράπηκε σε έμμισθο εργάτη, η διαδικασία που μετέτρεψε τα μέσα παραγωγής και συντήρησης σε κεφάλαιο και τον παραγωγό σε εργάτη.

Το ιστορικό στάδιο το οποίο διαδέχτηκε ο καπιταλισμός στις περισσότερες περιοχές της δυτικής Ευρώπης ήταν η φεουδαρχία. Στη φεουδαρχία με έναν κάπως αυθαίρετο παραλληλισμό τον «ρόλο» του κεφαλαιοκράτη τον αναλαμβάνει ο τοπικός άρχοντας, ευγενής, ή γενικότερα, θα μπορούσαμε να πούμε, μία στρατιωτική και οικονομική αριστοκρατία που βασιζεται στην κατοχή και την εκμετάλλευση γης και στην κάρπωση προσόδων που προκύπτουν από την καλλιέργεια αυτής από τους δουλοπάροικους ή/και τους χωρικούς. Ένας σημαντικός ιδιοκτήτης γης υπήρξε και η οργανωμένη εκκλησία τόσο στην παπική Δύση αλλά και στην ορθόδοξη Ανατολή. Η μια κάποια διαφορά που είχε ο δουλοπάροικος από τον σκλάβο έγκειται στο ότι ο δουλοπάροικος δεσμεύονταν από κάποιο χρέος προς τον ευγενή/ιδιοκτήτη γης και ουσιαστικά αποτελούσε μέρος της καλλιεργήσιμης γης, καλλιεργητής αυτής αλλά και εργαλείο. Συνήθως πωλούνταν ή μεταβιβάζονταν μαζί με την γη ενώ ο ευγενής/ιδιοκτήτης γης είχε απόλυτο δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω του. Μπορούσε να καλλιεργήσει ένα κομμάτι γης για την προσωπική του επιβίωση ενώ «απολάμβανε» δικαιωμάτων προστασίας και απονομής δικαιοσύνης από τον ευγενή. Ο χωρικός του φεουδαρχικού μεσαίωνα που δεν δεσμεύονταν από χρέος προς κάποιον ευγενή ενοικίαζε καλλιεργήσιμη γη από τον ευγενή και έτσι αποκτούσε δικαιώματα καλλιέργειας αυτής. Παράλληλα με την φεουδαλική οργάνωση της αγροτικής παραγωγής δραστηριοποιούνταν και οι συντεχνίες των τεχνιτών (ξυλουργοί, χτίστες, υποδηματοποιοί, αρτοποιοί κ.α.) όπου εδώ η παραγωγή των προϊόντων γίνονταν από ένα κλειστό κύκλο μαστόρων οι οποίοι ανάλογα της εμπειρίας τους είχαν και την ανάλογη βαθμίδα στην ιδιότυπη εσωτερική ιεραρχία της συντεχνίας. Στα όρια της Μεσαιωνικής πόλης όπου δραστηριοποιούνταν μια συντεχνία κανείς εκτός της συντεχνίας δεν είχε το δικαίωμα να εξασκεί το αντίστοιχο συντεχνιακό αντικείμενο διαμορφώνοντας έτσι ένα μονοπώλιο. Οι συντεχνίες και γενικότερα η φεουδαρχική οργάνωση της κοινωνίας, από το σημείο που άρχισαν να

εμφανίζονται όλο και πιο έντονα τα πρώτα σημεία ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όχι μόνο δεν «προσαρμόστηκαν» σε αυτή αλλά αποτέλεσε και εμπόδιο που έπρεπε να ξεπεραστεί. Παράλληλα, πολλά ήταν τα αίτια που συνέβαλλαν στην πτώση της φεουδαρχίας, από την δημιουργία μισθοφορικών στρατών και όχι καθαρά αριστοκρατικών, την διεύρυνση του εμπορίου και την ανάδυση μιας πρώιμης αστικής τάξης, τις εξεγέρσεις χιλιάδων χωρικών (Αγγλία 1381, Γερμανία 1336 κατά της σκληρής φορολόγησης) - έκφανση και αυτή της διαχρονικής πάλης των τάξεων, ακόμα και της εμφάνισης της πανώλης που αφάνισε μεγάλα κομμάτια πληθυσμού και κατ' επέκταση επέφερε μείωση της προσφοράς εργασίας και την «αυτοσυνειδητοποίηση» του ίδιου του εργάτη ως σημαντικό μέρος στην παραγωγική αλυσίδα. Αναφέρουν χαρακτηριστικά οι Marx-Engels:

«Είδαμε, όμως, ότι τα μέσα παραγωγής και συναλλαγής, που πάνω τους συγκροτήθηκε η αστική τάξη, είχαν ήδη διαμορφωθεί στους κόλπους της φεουδαρχικής κοινωνίας. Σε κάποιο στάδιο της εξέλιξης αυτών των μέσων οι συνθήκες μέσα στις οποίες η φεουδαρχική κοινωνία παρήγαγε και αντάλλαζε τα προϊόντα της, δηλαδή η φεουδαρχική οργάνωση της γεωργίας και της βιοτεχνίας, με μια λέξη οι φεουδαρχικές σχέσεις ιδιοκτησίας, έπαψαν να συμβαδίζουν με τις ήδη ανεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις. Αντί να ενισχύουν την παραγωγή, την παρακώλυαν. Μετατράπηκαν σε ισάριθμα δεσμά. Αυτά τα δεσμά ήταν ανάγκη να σπάσουν και έσπασαν».⁹

Στο φεουδαρχικό και γενικότερα προκαπιταλιστικό σύστημα όμως, ο εργάτης/χωρικός δεν ήταν μεν ελεύθερος να «εμπορευτεί» την εργασιακή του δύναμη αλλά ούτε και εντελώς διαχωρισμένος από τα μέσα παραγωγής. Κατ' αντιστοιχία, ούτε και οι άρχουσες τάξεις ήλεγχαν απόλυτα αυτά (τα μέσα παραγωγής), ανεξάρτητα αν καρπώνονταν τα κέρδη από την διακίνηση και πώληση των αγαθών και των εμπορευμάτων.

«Οι κυρίαρχες τάξεις είχαν την κυριότητα των μέσων παραγωγής, δηλαδή ιδιοποιούνταν το υπερπροϊόν. Εντούτοις οι εργαζόμενες-κυριαρχούμενες τάξεις διατηρούσαν τη *de facto* κατοχή των μέσων παραγωγής, με αντίστοιχες σημαντικές διαφοροποιήσεις στη δομή και των άλλων κοινωνικών επιπέδων, του πολιτικού και του ιδεολογικού»¹⁰.

⁹ Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρίντριχ 2002 όπ.π.: 37

¹⁰ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 όπ.π.: 181

Έτσι και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εγκολλώνονται όλες οι κοινωνικές διεργασίες και τα κοινωνικά στρώματα με την ειδοποιό διαφορά όμως ότι πλέον ο εργάτης έχει αποχωριστεί πλήρως από τα μέσα παραγωγής. Η επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής βέβαια δεν είναι κάτι θέσφατο. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είναι «συμβιβαστικός» με εναλλακτικούς τρόπους παραγωγής αλλά ανταγωνιστικός αυτών με τάση εξαφάνισης των αλλότριων τρόπων παραγωγής. Αυτό καθόλου δεν εγγυάται βέβαια την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής καθότι κάθε κοινωνικός σχηματισμός παρουσιάζει διαφορετικά στοιχεία οργάνωσης και λειτουργίας (πολιτική, ιδεολογική κτλ) και κατ' επέκταση ενδεχόμενη ανάσχεση αυτού (του καπιταλισμού). Είναι προφανές άλλωστε η μη εγκαθίδρυση ενός ανεπτυγμένου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς/χώρες και θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε μοναδιαία υπεύθυνη για αυτή την «οικονομική και κοινωνική καθυστέρηση» (αν θεωρήσουμε τον καπιταλισμό έναν πιο αναπτυγμένο αλλά όχι απαραίτητα ανώτερο τρόπο, όχι σύμφωνα με όλες τις παραμέτρους τουλάχιστον, τρόπο κοινωνικής οργάνωσης) μία έξωθεν παρέμβαση, αποικιοκρατική κατά την ιστορική έννοια ή νεοαποικιοκρατική. Το δυναμικό για καπιταλιστική και ιμπεριαλιστική επέκταση ενυπάρχει σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς που οργανώνονται κατά αυτόν, τον καπιταλιστικό, τρόπο.

Ο Marx θεωρεί ότι η απαρχή της πρωταρχικής συσσώρευσης εντοπίζεται ακριβώς στην στη διάλυση της φεουδαρχικής οργάνωσης της κοινωνίας, με την αποικιοκρατία να αποτελεί βασικό στοιχείο της, η οποία (κάμψη της φεουδαρχίας) οδήγησε στην απελευθέρωση των κοινωνικών δυνάμεων και ροπών τόσο της εργασιακής δύναμης των «απελευθερωμένων» πλέον χωρικών και τεχνιτών αλλά και του ρόλου που τελικά κατέληξαν να διαδραματίζουν ως εργάτες στον κόσμο που δημιουργήθηκε μέσα από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ένας κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός που δεν έγινε ούτε ειρηνικά ούτε αναίμακτα όπως, λίγο πολύ, υποστήριζε ο Άνταμ Σμιθ. Οι πρώτες καπιταλιστικές οικονομικές σχέσεις εμφανίστηκαν στις παράλιες πόλεις-κράτη της Ιταλίας κατά τον 9^ο αιώνα με κυρίαρχη την πόλη του Αμάλφι. Σε αυτή την περίοδο δεν μιλάμε βέβαια για βιομηχανικό καπιταλισμό αλλά για την εμπορική και χρηματοπιστωτική μορφή του και την εμφάνιση των αντίστοιχων εταιριών. Μέσω των εταιριών αυτών τα εμπορικά δίκτυα και οι εμπορευματικές σχέσεις γνώρισαν

μεγάλη εξάπλωση με ταυτόχρονη συνέπεια την μετατροπή των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Απαιτήθηκε από την παραγωγή να εξυπηρετήσει μια πολύ πιο διευρυμένη, πολύπλευρη (λόγω του πιο πολύπλοκου καταμερισμού εργασίας) και εξαπλωμένη (με γεωγραφικούς όρους) ζήτηση. Ο παραγωγός εδώ ξεκινά και γίνεται όλο και πιο εξαρτημένος από τον έμπορο ο οποίος του προμηθεύει τα απαραίτητα μέσα παραγωγή, πρώτες ύλες και εν τέλει προαγοράζει το τελικό προϊόν. Ο έλεγχος στην παραγωγή (από τον έμπορο) «βαθαίνει» ακόμα περισσότερο αν αναλογιστούμε ότι ο έμπορος είναι αυτός που καθορίζει πλέον πότε, τι ακριβώς και σε τι ποσότητα θα παραχθεί, και κυριότερα, το ύψος της αμοιβής του παραγωγού.

«Μέχρι τα τέλη του 15^{ου} αιώνα οι νέες οικονομικές σχέσεις είχαν εξαπλωθεί στην Ευρώπη από τις πόλεις-κράτη της Βαλτικής και της Βόρειας Θάλασσας με τη Χανσεατική Λίγκα (12^{ος} – 16^{ος} αιώνας) μέχρι την Πορτογαλία και Ισπανία, την Ολλανδία, τη Φλάνδρα, την Αγγλία και τη Γαλλία, δίνοντας μορφή σε μία “παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία”»¹¹

Η προσωπική εργασία (έστω και αν αυτή ήταν στα πλαίσια μιας συντεχνίας ή μιας ενοικίασης γης) αλλοτριώθηκε.

1.3 Χρηματιστικοποίηση του καπιταλισμού

Τις τελευταίες τρεις περίπου δεκαετίες ο καπιταλισμός έχει υποστεί μια καταφανή μετατόπιση του κέντρου βάρους του προς την χρηματοπιστωτική σφαίρα (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο «καπιταλισμός των βιομηχανικών προϊόντων και των υπηρεσιών» είναι δευτερεύουσας σημασίας αλλά ούτε και τελείως ανεξάρτητος της χρηματοπιστωτικής σφαίρας). Η διασύνδεση και οι συναλλαγές των κρατών, των ατομικών κεφαλαίων και των αγορών έχει αυξηθεί εκθετικά ενώ η τρέχουσα περίοδος χαρακτηρίζεται από την ανάδειξη του *νεοφιλελευθερισμού*, της *παγκοσμιοποίησης* και της *χρηματιστικοποίησης*.

«Σε γενικές γραμμές ο όρος χρηματιστικοποίηση αναφέρεται στην αυξανόμενη σημασία των χρηματοπιστωτικών αγορών, των χρηματοπιστωτικών κινήτρων, των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και των χρηματοπιστωτικών ελίτ στη λειτουργία της

¹¹ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 ό.π.: 165

οικονομίας και στους θεσμούς διακυβέρνησης της τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο»¹².

Είναι όμως ο χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός μια ακραία και άπληστη/άδικη (κατά Keynes) μορφή του καπιταλισμού που παρασιτεί εις βάρος του «αγνού» καπιταλισμού της εμπορευματικής παραγωγής (και της κατανάλωσης φυσικά); Είναι ο χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός απλά μια παρασιτική δομή αποτελούμενη και συντηρούμενη από κάποιους κακούς «ραντιέρηδες» με υπερβολική συγκέντρωση πολιτικής και οικονομικής ισχύος; Η σύντομη απάντηση και στα δύο ερωτήματα είναι όχι. Καπιταλισμός σημαίνει κυκλοφορία χρήματος και δημιουργία νέου χρήματος (και από το ήδη κυκλοφορών χρήμα), το χρήμα ως αυτοσκοπός και όπως καπιταλισμός χωρίς πίστη πολύ δύσκολα μπορεί να νοηθεί έτσι και ο όρος χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός εμπεριέχει έναν κάποιο πλεονασμό, χωρίς να παραγνωρίζεται βέβαια και η σημερινή υπερμεγέθυνση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας δηλαδή της αναζήτησης κερδών στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Στον καπιταλισμό παραγωγικό είναι οτιδήποτε αποφέρει υπεραξία, οτιδήποτε αποφέρει κέρδος στο κεφάλαιο.

Η χρηματιστικοποίηση αναδύεται παράλληλα με την επικράτηση των νεοφιλελευθέρων πολιτικών, την διεθνοποίηση και απορρύθμιση (ή αλλιώς φιλελευθεροποίηση) των χρηματοπιστωτικών αγορών, της κατάρρευσης του συστήματος Bretton Woods των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών και την ανάδειξη των χρηματοπιστωτικών παραγώγων. Τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα είναι συμβόλαια μεταξύ δύο μερών (επιχείρηση Α-επιχείρηση Β π.χ.) τα οποία βασίζονται σε κάποιο/α στοιχεία ενεργητικού. Αυτό το στοιχείο ενεργητικού (περιουσιακού στοιχείου) μπορεί να είναι κάποια μετοχή, ομόλογο, εμπορεύματα ακόμα και δείκτες αγορών. Γενικότερα το παράγωγο θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως ένα ασφαλιστήριο συμβόλαιο μεταξύ δύο μερών. Το ένα μέρος αναλαμβάνει να πληρώνει κάποιο ποσό με μια συμφωνημένη περιοδικότητα στο άλλο μέρος ενώ το δεύτερο μέρος με τη σειρά του αναλαμβάνει να πληρώσει ένα προσυμφωνημένο μέρος της αξίας του περιουσιακού στοιχείου σε περίπτωση κάποιου πιστωτικού γεγονότος (π.χ. χρεωκοπία). Η πλειοψηφία των παραγώγων είναι του τύπου OTC (over the counter) πράγμα που σημαίνει ότι τα δύο μέρη έχουν τη δυνατότητα να

¹² Epstein Gerald A. (2005), *Financialization and the World Economy*, United Kingdom, Edward Elgar Publishing: 3

διαπραγματευτούν την μεταξύ τους σύναψη του συμβολαίου, χωρίς την μεσολάβηση κάποιου χρηματιστηρίου ή ενδιαμέσου δηλαδή.

«Μέσω των χρηματοπιστωτικών παραγώγων “αναμειγνύονται”, συνδέονται και “συγκρίνονται” οι αποδόσεις των κάθε είδους χρηματοπιστωτικών τίτλων σε διεθνές επίπεδο, ο διεθνής κεφαλαιακός ανταγωνισμός οξύνεται και αντίστοιχα εντείνεται η διεθνής κινητικότητα του κεφαλαίου και η πίεση που ασκείται πάνω στην εργασία για αυξημένη «διεθνή ανταγωνιστικότητα».¹³

Τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα βρέθηκαν στο επίκεντρο της πρόσφατης κρίσης του 2008 και παρουσιάζουν τόσο πλεονεκτήματα όσο και μειονεκτήματα. Στα πλεονεκτήματα συγκαταλέγονται η εξασφάλιση των τραπεζών από τους κινδύνους που προκύπτουν από τον δανεισμό και η διαφοροποίηση του πιστωτικού κινδύνου του χαρτοφυλακίου των, η γενικότερη διάχυση της πληροφορίας σχετικά με τον πιστωτικό κίνδυνο και ειδικότερα για την σταθερότητα των διαφόρων μερών (τράπεζες, επιχειρήσεις κτλ) που απαρτίζουν την αγορά, ενίσχυση της οικονομικής σταθερότητας λόγω της διασποράς του κινδύνου σε πολλαπλές αγορές, μείωση του κόστους συναλλαγών μέσω της τυποποίησης συμβολαίων. Στα μειονεκτήματα συμπεριλαμβάνονται η μείωση της εποπτείας εκ μέρους των τραπεζών στις δανειοδοτούμενες επιχειρήσεις και η μεταφορά της διαχείρισης του κινδύνου αυτού σε εταιρείες που δεν έχουν την απαραίτητη εμπειρία (ασφαλιστικές εταιρείες, hedge funds), αδιαφάνεια της αγοράς τόσο στους όρους των παραγώγων αλλά και στις μεταπωλήσεις των παραγώγων σε κάποιο τρίτο μέρος χωρίς να γίνει γνωστό στον αρχικό μέρος με πιθανή αύξηση του κινδύνου λόγω του ότι η αξιοπιστία του τρίτου μέρους δεν είναι γνωστή, αστάθεια λόγω μεγάλης μόχλευσης (δανεισμός με στόχο την αύξηση ενεργητικού) στην αγορά παραγώγων.

Στα πλαίσια των μεταπολεμικών (1944-1971) συμφωνιών του Bretton Woods εφαρμόστηκε έλεγχος στις διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων και σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες. Οι ανισορροπίες στο ισοζύγιο πληρωμών των κρατών μπορούσαν οπότε να αντιμετωπιστούν με τις αντίστοιχες νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές στα πλαίσια πάντα των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Εδώ τα κράτη αποκτούσαν μια ευελιξία σε ότι αφορά ευνοϊκές

¹³ Λαπατσιώρας Σπύρος, Μηλιός Γιάννης (2008), «Χρηματοπιστωτική κρίση και «οικονομική ρύθμιση» Θέσεις, Τεύχος 103, Μέρος 1^ο: 2

δημοσιονομικές πολιτικές προς την εργασία και το λεγόμενο κοινωνικό κράτος, χωρίς βέβαια να πρέπει να ξεχνάμε ποτέ την πολιτική, οικονομική και ιστορική συγκυρία (έξοδος από τη μακρά ύφεση της δεκαετίας του 1930, έξοδος από τον Β παγκόσμιο πόλεμο, ανταγωνισμός με το μπλοκ του υπαρκτού σοσιαλισμού το οποίο αποτελούσε το αντίπαλο δέος της Δύσης μέχρι περίπου τη δεκαετία του 70' οπότε και άρχισε να φθίνει και η διαφορά του επιπέδου διαβίωσης και ανάπτυξης να γίνεται εμφανής). Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο «καπιταλισμός των συμφωνιών του Bretton Woods» δεν αποτέλεσαν κάποια ευτοπία,

«Η βασική προϋπόθεση για την ευστάθεια του Μπρέτον Γουντς ήταν μάλλον ένας κατάλληλος διαχωρισμός ανάμεσα στις εθνικές και τις διεθνείς χρηματαγορές, ώστε ν' αποκτήσει η μακροοικονομική πολιτική την απαραίτητη «ανεξαρτησία» στην επίτευξη των εγχώριων επιδιώξεων της»¹⁴.

Αυτό που «θυσιάστηκε» στο πλαίσιο των συμφωνιών αυτών ήταν η *ελεύθερη διεθνής κίνηση των κεφαλαίων και η έκθεση τους στον διεθνή ανταγωνισμό*. Η διαρκής πίεση από τους ανεπτυγμένους καπιταλισμούς προς την κατεύθυνση της διεθνοποίηση του κεφαλαίου σιγά σιγά διέβρωσε τα θεμέλια του συστήματος Bretton Woods. Η έστω και περιορισμένη διεθνής κίνηση κεφαλαίων, η επανενίσχυση των διεθνών αγορών ομολόγων και των χρηματαγορών κ.α. άρχισαν να επαναφέρουν φαινόμενα περιορισμών στο ισοζύγιο πληρωμών, νομισματικής «σπέκουλας» από τις ίδιες τις αγορές που πλέον παρουσίαζαν μια ανανεωμένη ορμή. Το μέτρα προσφυγής στην υποτίμηση είχε πλέον εξουδετερωθεί καθώς ένα τέτοιο ενδεχόμενο σήμαινε αυτόματη επίθεση από τις αγορές και κρίση. Η συμφωνία Bretton Woods έπαιρνε πλέον τη μορφή ασφυκτικού μανδύα. Η μεγάλη ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και επενδύσεων άλλωστε τις δεκαετίες του '70 και '80 δεν θα αφήσει πολλά περιθώρια για ό,τι άλλο εκτός από την μετάβαση προς το νεοφιλελεύθερο ξεκινώντας από τις ΗΠΑ.

Τι εξυπηρετεί όμως η χρηματοπιστωτική σφαίρα στον σύγχρονο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό; Οι τέσσερις βασικές συνιστώσες της σύγχρονης χρηματοπιστωτικής δραστηριότητας είναι οι:

–Πρώτον, η επανεισαγωγή «στάσιμου» κεφαλαίου (π.χ. αποταμιεύσεις) και πάλι στην κυκλοφορία προς όφελος του κεφαλαίου. Χαρακτηριστική είναι η χαλάρωση

¹⁴ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 ό.π.: 303.

και η εκτόξευση του καταναλωτικού, στεγαστικού και άλλων μορφών δανεισμού, αλλά και στη συμμετοχή στην επένδυση σε χρηματοπιστωτικά προϊόντα (ασφαλιστικά ταμεία, αμοιβαία κεφάλαια) κατά τις τελευταίες δεκαετίες, πρακτική που ήρθε να αντικαταστήσει την αύξηση στα πραγματικά εισοδήματα των εργατών αλλά και να οικοδομήσει συναίνεση στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο.

–Δεύτερον, «επιτρέπει την γρήγορη μετακίνηση του κεφαλαίου από τομέα σε τομέα σε τομέα της οικονομίας και με την έννοια αυτή εντείνει τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό και τη συσσώρευση»¹⁵. Η συσσώρευση εδώ αναφέρεται και ως μελλοντική εκτίμηση και προεξόφληση (και κατ επέκταση «χρηματικό κεφάλαιο διαθέσιμο προς τους καπιταλιστές»¹⁵) ενώ ο κεφαλαιακός ανταγωνισμός στο παγκόσμιο επίπεδο αποτελεί κεντρική στρατηγική του νεοφιλελεύθερου μοντέλου. Η εύκολη διεθνής κίνηση του κεφαλαίου και η ευρεία διάδοση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων άνοιξαν επιπρόσθετες επενδυτικές ευκαιρίες όπως τα χρέη των κρατών αλλά και η χρηματοδότηση των εταιρειών. Εμφανίζεται δηλαδή ένας χώρος *εξωτραπεζικής χρηματοδότησης εταιρειών και οργανισμών γενικότερα*.

–Τρίτον, «αποτιμά (συνεχώς) τα πάγια κεφάλαια των επιχειρήσεων (και κατά συνέπεια προσδιορίζει το ύψος της κερδοφορίας του κεφαλαίου) ενώ παράλληλα συμμετροποιεί τις διαφορετικές μορφές των περιουσιακών αποδόσεων με αποτέλεσμα να ομογενοποιεί τις επιμέρους διαδικασίες διευρυνόμενης αναπαραγωγής του κεφαλαίου»¹⁵.

–Τέταρτον (και ίσως πιο σημαντικό) «εκτιμά και διαχειρίζεται τον επιχειρηματικό κίνδυνο σε οποιαδήποτε οικονομική δραστηριότητα κυρίως μέσω των παραγώγων»¹⁵ (όπως αυτά περιγράφηκαν παραπάνω). Η λειτουργία αυτή (εκτίμηση και διαχείριση κινδύνου κυρίως μέσω των παραγώγων) επιτελεί το χρήσιμο έργο (σε πρώτο επίπεδο) μιας κάποιας «δικλείδας ασφαλείας» του καπιταλιστικού συστήματος απέναντι στις διακυμάνσεις και τις κρίσεις της οικονομίας. Είναι όμως έτσι; Η συνεχής προσπάθεια αποτίμησης και διαχείρισης του κινδύνου σε συνδυασμό με την ελεύθερη κίνηση του κεφαλαίου εμπεριέχει βαθύτερες πολιτικές προεκτάσεις. Η διαχείριση αυτή και η χρηματιστικοποίηση γενικότερα ξεφεύγουν από τη σφαίρα της οικονομίας και διεισδύουν στην ίδια την κοινωνία ελέγχοντας την και διαμορφώνοντας την με κύριο γνώμονα την πειθάρχηση της εργασίας στις επιταγές του κεφαλαίου, αποτελούν με άλλα λόγια *τεχνολογίες εξουσίας*. Η εργασία βρίσκεται υπό καθεστώς μόνιμης τρομοκράτησης και εκβιασμού. Φαινομενικά απλοϊκά σχήματα *«δεχτείτε τις μειώσεις μισθού και των συντάξεων αλλιώς η επιχείρηση θα φύγει από τη χώρα ή η οποία χώρα θα δανείζεται πλέον με*

¹⁵ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 1^ο, ό.π.:2

χειρότερους όρους» δεν απέχουν καθόλου από την πραγματικότητα, ούτε ως ρητορική, ούτε ως πολιτική, ούτε ως πράξη. Πλήρης υποταγή στις επιταγές του κεφαλαίου εναλλακτικά μαζική ανεργία. Όχι βέβαια ότι ένας εφεδρικός στρατός εργατών δυσαρεστεί στο ελάχιστο το κεφάλαιο. Ταυτόχρονα όμως είναι και παράγοντες αστάθειας του όλου καπιταλιστικού συστήματος τόσο από τη πλευρά της υπερσυσσώρευσης αλλά και της πάλης των τάξεων και της επαναφοράς στο προσκήνιο της ιστορίας των ταξικών αιτημάτων και αναγκών.

1.3.1 Διεθνής ανταγωνισμός και διαχείριση κινδύνου ως τεχνολογία εξουσίας

Όπως σημειώθηκε και παραπάνω η στρατηγική έκθεσης του εκάστοτε ατομικού κεφαλαίου (κατ' επέκταση και η έκθεση των κρατικών χρεών στις διεθνείς αγορές ώστε να αξιολογηθούν) στον διεθνή ανταγωνισμό είναι κεντρικής σημασίας στον καπιταλισμό και πόσο μάλλον στη νεοφιλελεύθερη εκδοχή του.

«Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι αγορές κεφαλαίου είναι κυρίως δευτερογενείς (ρευστές) αγορές.¹⁶ Τούτο σημαίνει ότι, εκτός από την παροχή δανείων, αποτελούν τόπους επαναδιαπραγμάτευσης των χρεωστικών απαιτήσεων επάνω στη μελλοντική παραγωγή υπεραξίας και επομένως τόπους (ατελούς προφανώς) αξιολόγησης και εποπτείας της αποτελεσματικότητας των ατομικών κεφαλαίων»¹⁷.

Σε αυτό το σημείο αρχίζουμε και καταλαβαίνουμε γιατί ο (κεϋνσιανός) διαχωρισμός του ενεργού καπιταλιστή (καπιταλιστή των προϊόντων) από αυτόν, τον απόντα-εισοδηματία-καπιταλιστή του χρήματος δεν έχει μεγάλη αντιστοίχιση στην πραγματικότητα. *Η καθαρή μορφή της ιδιοκτησίας κεφαλαίου (είτε πρόκειται για χρήμα είτε για παραγωγικό κεφάλαιο) αποτελεί χρηματοοικονομικό τίτλο*¹⁷.

Η τιτλοποίηση αυτή (πιο εύγλωττα στην αγγλική γλώσσα «securitisation») κατά τον Marx είναι εγγενής στην κίνηση του κεφαλαίου με την ιδιαιτερότητα όμως ότι η τιμολόγηση αυτού του τίτλου δεν αντιστοιχεί σε κάποια «εμπράγματα αξία» (αξία μέσω παραγωγής, ποσότητα αρχικά προσφερόμενου χρήματος) αλλά στην μελλοντική χρηματοροή (κάποιο επιτόκιο στο οποίο

¹⁶ Δευτερογενείς αγορές ονομάζονται οι αγορές στις οποίες τα διάφορα ασφάλιστρα κινδύνου και άλλα χρηματοπιστωτικά προϊόντα πωλούνται και αγοράζονται αφότου έχουν εκδοθεί και μεταβιβαστεί για πρώτη φορά (πρωτογενής αγορά)

¹⁷ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 όπ.π.: 323

εμπεριέχεται και το ρίσκο επένδυσης) που θα αποφέρουν στον ιδιοκτήτη του εκάστοτε τίτλου. Λαμβάνοντας υπόψη όπως προαναφέρθηκε ότι οι τίτλοι αυτοί δεν κατέχονται απαραίτητα από κάποια τράπεζα, τουναντίον, αλλά κυρίως μεταπωλούνται σε δευτερογενείς αγορές, στις οποίες συμμετέχουν ουσιαστικά οι πάντες, (κράτη, επιχειρήσεις, τράπεζες, ασφαλιστικά ταμεία, χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, ιδιώτες) είναι εύκολο να διακρίνουμε ότι ο δανεισμός των κρατών και των επιχειρήσεων έχει πλέον και ένα εξωτραπεζικό χαρακτήρα. Δηλαδή, στον καπιταλισμό, τα πάντα αποτελούν εμπόρευμα και μάλιστα τιτλοποιημένο. Τα πάντα διηθίζονται, αξιολογούνται και περνάνε από το πλάστιγγα του νεοφιλελεύθερης πραγματικότητας του. Ο ανταγωνισμός ουσιαστικά αναφέρεται στη συμμόρφωση με τις επιταγές του κεφαλαίου, στη συνεχή συμπίεση των όρων εργασίας, στην διαμόρφωση και «διαπαιδαγώγηση» της κοινωνίας κατά το ατομικιστικό/καταναλωτικό πρότυπο. Ο ίδιος ο άνθρωπος ως εμπόρευμα και πωλητής ταυτόχρονα, της εργασιακής του δύναμης και της εικόνας του αντίστοιχα, ακριβώς όπως και ένα υλικό εμπόρευμα το οποίο αποκτά αξία όταν έχει χρηστική αξία και όμορφο αμπαλάζ. Στο γενικότερο επίπεδο αν επανέλθουμε στον χώρο των επιχειρήσεων ο μάνατζερ μίας επιχείρησης δεν είναι ανεξάρτητος των χρηματοπιστωτικών αγορών. Ουσιαστικά λογοδοτεί σ' αυτές αν αναλογιστούμε ότι και ο ίδιος αλλά και οι κάτοχοι μετοχών και τίτλων χρέους της εταιρείας *«ταυτίζουν τα συμφέροντα του με την κερδοφορία της επιχείρησης»*¹⁸. Ξέρουμε όμως ότι η κερδοφορία δεν σημαίνει μόνο υψηλές πωλήσεις προϊόντων αλλά και υψηλή απόδοση των τίτλων της εταιρείας στον χώρο της χρηματοπιστωτικής αγοράς. Μία, κατά τους καπιταλιστές του χρήματος, αξιόπιστη και ανταγωνιστική εταιρεία θα προσελκύσει τα κεφάλαια τους άρα και την κερδοφορία της εταιρείας προς δικό τους όφελος φυσικά. Η ανταγωνιστικότητα αυτή βέβαια σημαίνει επιβάρυνση της εργασίας και επιδείνωση των όρων διαβίωσης όχι επειδή ο μάνατζερ της εταιρείας και ο επενδυτής είναι κακοί άνθρωποι αλλά ακριβώς διότι στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο της εύκολης διεθνούς κίνησης κεφαλαίων ο μηχανισμός ρύθμισης της ανταγωνιστικότητας είναι η πειθάρχηση της εργασίας στις επιταγές του κεφαλαίου και ο διεθνοποιημένος καπιταλισμός αποδεικνύεται πολύ ικανός προς αυτή την κατεύθυνση. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να γίνει μια σύνδεση με την μαρξική έννοια του *φетиχισμού του εμπορεύματος* (κατ επέκταση φетиχισμό του κεφαλαίου).

¹⁸ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 όπ.π.: 326

Γράφει ο Μαρχ: «στο τοκοφόρο κεφάλαιο η σχέση του κεφαλαίου φθάνει την πιο εξωτερική και την πιο φετιχιστική μορφή της. Έχουμε εδώ X-X', χρήμα που παράγει περισσότερο χρήμα, αυτοαξιοποιούμενη αξία, χωρίς το προτσές που μεσολαβεί ανάμεσα στα δύο άκρα. Στο εμπορικό κεφάλαιο X-E-X' υπάρχει τουλάχιστον η γενική μορφή της κεφαλαιοκρατικής κίνησης, παρ' όλο που παραμένει μόνο στη σφαίρα της κυκλοφορίας και γι' αυτό το κέρδος εμφανίζεται σαν απλό κέρδος από μία εκποίηση. Πάντως όμως παρουσιάζεται σαν προϊόν μιας κοινωνικής σχέσης και όχι σαν προϊόν ενός απλού πράγματος»¹⁹.

Στον καπιταλισμό δεν υπάρχει απλά μια ανταλλακτική σχέση αγαθών, υπάρχει κατά βάση μια εμπορευματική/χρηματική σχέση η οποία αποσκοπεί στην παραγωγή υπεραξίας με όποια μορφή και αν αυτή λαμβάνει, η ίδια η παραγωγική διαδικασία προσαρμόζεται προς αυτή και το ίδιο πράττει (ή πιέζεται να πράξει) και ο εκάστοτε κοινωνικός σχηματισμός. Τα παράγωγα αποτελούν και αυτά με τη σειρά τους προϊόντα των κοινωνικών σχέσεων στα πλαίσια του νεοφιλελεύθερου διεθνοποιημένου καπιταλισμού και της ελεύθερης κίνησης κεφαλαίων ενώ η αξία τους εδράζεται στην πρακτική υλοποίηση των σχέσεων αυτών. Η ενίσχυση της σχέση X-X' (χρήμα - νέο χρήμα) (που επιτρέπει σε ένα καπιταλιστή του χρήματος να καρπωθεί μελλοντική υπεραξία που θα παραχθεί καθιστώντας το τοκοφόρο του κεφάλαιο *πλασματικό* κατά Μαρχ) στην διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου, οι χρηματοπιστωτικές αγορές και τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση, τα αστικά κράτη, όλα παράγουν την απαραίτητη επιρροή και μηχανισμούς επιβολής στην κοινωνία η οποία βρίσκεται υπό συνεχή πίεση μέσω της άμεσης απειλής της εναλλακτικής «ανεργία αν δεν υπάρξει συμμόρφωση» και των επενδύσεων που θα «διαφύγουν στο εξωτερικό» ή της «χαμένης ανταγωνιστικότητας». Σε περιστάσεις έξαρσης της ταξικής πάλης βέβαια το κεφάλαιο και το αστικό κράτος ποτέ δεν θα διστάσει να καταφύγει στην ωμή καταστολή των εργατικών και κοινωνικών κινημάτων μέσω των σωμάτων ασφαλείας, απεργοσπαστικών νομοθετήσεων και μηχανισμών, της ενίσχυσης των φασιστικών ομάδων κτλ. Η επιδίωξη του νεοφιλελευθερισμού δεν είναι αυτή όμως. Ο νεοφιλελευθερισμός, εν πρώτοις, θέλει να οικοδομήσει συναίνεση:

«Έτσι η κυρίαρχη ιδεολογία αντιπροσωπεύει μια διαδικασία παγίωσης των καπιταλιστικών ταξικών συμφερόντων, μέσω της σημαντικότητας της ως στοιχείο λειτουργίας του θεσμικού κράτους αλλά και ως πρακτική ζωής όχι μόνο των

¹⁹ Μαρχ Καρλ (1978), *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 3ος, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή: 493

κυρίαρχων τάξεων αλλά και, σε μια παραλλαγμένη μορφή, των κυριαρχούμενων τάξεων. Με αυτή την έννοια, η κυρίαρχη ιδεολογία είναι ένα συστατικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή του δομικού πυρήνα των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Η κυρίαρχη ιδεολογία συσκοτίζει τις ταξικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, όχι τόσο με το να τις αρνείται αλλά με το να τις παραθέτει, με διάφορες πρακτικές, ως σχέσεις ισότητας, ελευθερίας και κοινού συμφέροντος. Ο σκληρός τους πυρήνας, όπως τονίζουν οι Althusser/Balibar, είναι η νομική ιδεολογία η οποία είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το νομικό σύστημα.»²⁰

Στη χρηματοπιστωτική σφαίρα λοιπόν οι μελλοντικές χρηματοροές που θα προκύψουν από την τρέχουσα αξία χρεογράφων κεφαλαιοποιούνται. Οι τίτλοι αυτοί όμως διαπραγματεύονται στη δευτερογενή αγορά με αποτέλεσμα και την διαρκή επανεκτίμηση της τιμής τους. Η διαδικασία αυτή εισάγει μια ασάφεια αφού μιλάμε για μελλοντικά γεγονότα (μελλοντικές αξίες) τα οποία δεν εγγυάται κανείς ότι θα εξελιχθούν κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, γίνεται αναγκαία λοιπόν μια εκτίμηση του κινδύνου και της διαχείρισης αυτού. Χωρίς αυτή την εκτίμηση του κινδύνου είναι αδύνατο να γίνει και η κεφαλαιοποίηση.

«Οι χρηματοπιστωτικές αγορές αναπαριστούν το μέλλον ως κίνδυνο και θεμελιώνουν την τιμολόγηση του κεφαλαίου σ' αυτό. Μόνο στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης κάθε κεφαλαιακός τίτλος αποτελεί πλασματικό κεφάλαιο, ενώ η κεφαλαιοποίηση θα μπορούσε εναλλακτικά να οριστεί και ως μια τεχνολογία που ασχολείται με τον κίνδυνο ή ως μία κοινωνική διαδικασία κανονικοποίησης στη βάση του κινδύνου»²¹.

Για κάθε τίτλο οι χρηματαγορές αποτελούν το χώρο στον οποίο δομείται ένα προφίλ κινδύνου γι αυτούς. Ο κίνδυνος αυτός αποτελεί τη βάση στην οποία αναπαριστάται η καπιταλιστική πραγματικότητα και οι τάσεις αυτής. Οι χρηματαγορές προάγουν δηλαδή μέσω του προσδιορισμού των προφίλ κινδύνου την κοινωνική δομή που απαιτεί η εξάπλωση και η συσσώρευση του κεφαλαίου. Ουσιαστικά, το προφίλ κινδύνου εξυπηρετεί και αυτό μια διαρκή αξιολόγηση, της αγοράς εργασίας, των κοινωνικών δομών πρόνοιας, του ύψους του κρατικού χρέους και της εξυπηρέτησης αυτού (όπως προαναφέρθηκε ο κρατικός δανεισμός είναι πλέον και εξωτραπεζικός), του κατά πόσο το κάθε κράτος είναι

²⁰ Dimoulis Dimitri, John Milios (2004), «Commodity Fetishism vs. Capital Fetishism», *Historical Materialism*, Vol. 12, Is. 3, Brill: 17

²¹ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 όπ.π.: 445-446

«στεγανοποιημένο» από την πάλη των τάξεων, του εκάστοτε ατομικού κεφαλαίου και της απόδοσης του κτλ και ως εκ τούτου γίνεται προφανές ότι, ο κίνδυνος, γίνεται μετρήσιμος μόνο όταν διασπαρεί ανάμεσα στα διάφορα μέρη που απαρτίζουν τη χρηματοπιστωτική αγορά. Ο κίνδυνος όμως αυτός δεν εδράζεται απόλυτα στην πραγματικότητα αλλά σε μια προσομοίωση αυτής, μια «προσαρμογή στο τυχαίο» Luhmann (2003: 182) το οποίο είναι κάπως οξύμωρο σαν σχήμα. Τι μπορεί να είναι αυτό το «τυχαίο»; Σίγουρα, ένα κύριο συστατικό αυτής «της τυχαίας συνδρομής στη πραγματικότητα» είναι η πάλη των τάξεων. Τα συμφέροντα των κυριαρχούμενων δεν συμπίπτουν με αυτά των κυρίαρχων και ποτέ δεν θα συμπίπτουν. Ο πλούτος ούτε «ρέει σιγά σιγά προς τα κάτω» ούτε «θα μας ανασηκώσει όλους όπως μια παλίρροια» κατά τα γνωστά συνθήματα της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Το κεφάλαιο ρέει και συγκεντρώνεται σύμφωνα με τους εκάστοτε κοινωνικούς συσχετισμούς εξουσίας και φάσεις της πάλης των τάξεων.

Εδώ χρειάζεται να επισημανθεί ότι τα διάφορα προφίλ κινδύνου αναφέρονται σε ετερογενή στοιχεία της αγοράς και κατά συνέπεια διαφορετικές πιθανότητες πραγματοποίησης του λεγόμενου «χρηματοπιστωτικού γεγονότος». Όμως:

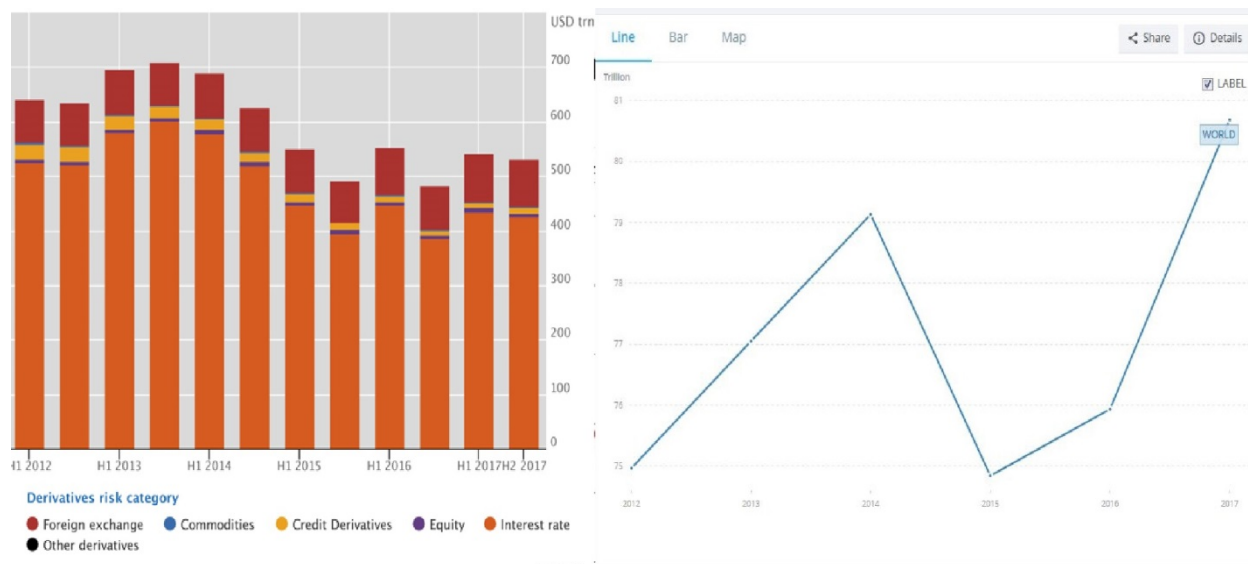
«Η υλοποίηση της χρηματιστικοποίησης ως μιας ορισμένης εκδοχής κυβερνησιμότητας, με την έννοια που αναπτύξαμε προηγουμένως έχει μία θεμελιώδη προϋπόθεση την οποία δεν έχουμε θίξει: τη συμμετροποίηση των διαφορετικών συγκεκριμένων κινδύνων. Εδώ ακριβώς είναι που τα (χρηματοπιστωτικά) παράγωγα διαδραματίζουν τον καθοριστικό ρόλο»²².

Τι ακριβώς είναι αυτή η συμμετροποίηση; Όπως προαναφέρθηκε διαφορετικοί κίνδυνοι φέρουν διαφορετικές πιθανότητες πραγματοποίησης και ένα μέτρο προσδιορισμού του είναι η διασπορά του ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία που συμμετέχουν σε μία χρηματοπιστωτική αγορά. Πως ακριβώς όμως μετράται ποσοτικά ο κίνδυνος στη χρηματοπιστωτική σφαίρα; Για να επιτευχθεί αυτό χρειάζεται οι διάφοροι κίνδυνοι να συμμετροποιηθούν, να συνδεθούν και να γίνουν μονοδιάστατοι. Αν παραδείγματος χάριν στην «πλάστιγγα της αγοράς» ζυγίζονται τα ελλείμματα προϋπολογισμού που θα προκύψουν σε ένα κράτος με το να ακολουθήσει μια επεκτατική πολιτική όσον αφορά το κράτος πρόνοιας ή με το

²² Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 όπ.π.: 457

να περιορίσει τη φορολόγηση του κεφαλαίου ποιά θα επιβαρύνει περισσότερο τα spreads (επιτόκια δανεισμού) των ομολόγων του κράτους αυτού; Η εμπειρία έχει δείξει προς τα πού κείται η απάντηση. Η χρεία λοιπόν μιας «τιμολόγησης του κινδύνου» εισαγάγει εδώ την έννοια του *αφηρημένου κινδύνου*. Απαραίτητη προϋπόθεση για την εφαρμογή της χρηματιστικοποίησης είναι αυτή η συμμετροποίηση και το «πακετάρισμα» των ανόμοιων και ετερογενών κινδύνων που προκύπτουν από τη συμμετοχή στην αγορά των διάφορων οργανισμών, κρατών, ταμείων, εταιρειών κτλ. Πως ακριβώς γίνεται «εμπράγματος ο κίνδυνος»; Εν συντομία, «η μορφή του αφηρημένου κινδύνου είναι ο κίνδυνος μετρημένος σε χρήμα»²³, με φορέα και εκφραστή της τιμολόγησης αυτής (και της όλης προσπάθειας συμμετροποίησης και πακεταρίσματος κινδύνου) να είναι τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα. Σχετικά με τα παράγωγα:

«Οι συγκεκριμένοι κίνδυνοι καθίστανται σύμμετροι, διότι οι αγορές παραγώγων νομιμοποιούν μια ορισμένη αναπαράσταση, σύγκριση και τελική μέτρηση των ποιοτικά διαφορετικών κοινωνικών συμβάντων που έχουν ήδη αναγνωριστεί ως κίνδυνοι [...] η χρηματιστικοποίηση είναι πράγματι εντελώς αδύνατη χωρίς την παρουσία των παραγώγων [...] αποτελούν πρωτίστως τη θεμελιώδη προϋπόθεση για την οργάνωση του σύγχρονου καπιταλισμού.»²⁴

Διάγραμμα 1: ύψος παραγώγων σε παράθεση με το παγκόσμιο ΑΕΠ σε τρισεκατομμύρια δολάρια - Πηγή: BIS και World Bank αντίστοιχα

²³ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 όπ.π.: 461

²⁴ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 όπ.π.: 459

Στο παραπάνω σχήμα βλέπουμε ότι το ύψος της αγοράς παραγώγων σε πρόσφατες τιμές έχει ξεπεράσει το παγκόσμιο ΑΕΠ λίγο πάνω από 6 φορές. Αν και ακόμα και σήμερα τα παράγωγα θεωρούνται περιθωριακό και κερδοσκοπικό φαινόμενο στο πλαίσια του καπιταλισμού αυτά δεν παύουν να είναι «εργαλεία εξουσίας» με την ολότητα της χρηματιστικοποίησης, της διαχείρισης κινδύνου να αποτελεί μια δομή οργάνωσης της κοινωνίας, παραγωγής συναίνεσης, «κοινής λογικής» και καταπιεστικών σχέσεων. Η οποιαδήποτε ρύθμιση δεν θα έχει κάποιο νόημα αν δεν αμφισβητηθεί η ίδια η οργάνωση της χρηματιστικοποίησης.

«Χωρίς δραστικό επανασχεδιασμό του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η μόχλευση²⁵ θα είναι πάντα εκεί, πολλαπλασιάζοντας τα κέρδη από τις διαφορές αποδόσεων (τα spreads)».²⁶

Φυσικά στα πλαίσια του ανταγωνισμού δεν έχει νόημα κάποιος μάνατζερ εταιρείας ή καπιταλιστής του χρήματος να μην ακολουθήσει το κυνήγι του υψηλότερου κέρδους καθ' όσον αυτό τον καθιστά «μη αποδοτικό». Η κατάσταση αυτή μπορεί να δημιουργήσει μια στρεβλή εικόνα και κίνητρα ακόμα και για τους περίφημους οίκους αξιολόγησης. Ομιλούμε πλέον δηλαδή για ένα φαύλο κύκλο. Φαύλο κύκλο όμως που σε συνάρθρωση με τις στρατηγικές καθυπόταξης της κοινωνίας αυξάνει την αστάθεια του ίδιου του καπιταλισμού όπως θα δούμε και στα επόμενα κεφάλαια.

²⁵ Μόχλευση: η διαδικασία δανεισμού με τον σκοπό κάποιας επένδυσης με την (ιδανική) προϋπόθεση ότι τα κέρδη που θα αποφέρει η επένδυση θα είναι μεγαλύτερα από το επιτόκιο του χρέους

²⁶ Μηλιός και Σωτηρόπουλος 2011 όπ.π.: 467

Κεφάλαιο 2^ο: Η κρίση του 2008

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μια προσπάθεια ανίχνευσης των αίτιων της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008. Η κρίση αυτή όπως θα δούμε είναι μια συστημική κρίση. Συστημική με την έννοια ότι επηρέασε το ίδιο το χρηματοπιστωτικό σύστημα και τις τράπεζες. Ξεκίνησε στις ΗΠΑ κατά την κατάρρευση των τιμών των κατοικιών και της αγοράς των, υψηλού κινδύνου, ενυπόθηκων δανείων (των λεγόμενων και subprime) και των παραγώγων που βασίστηκαν στην τιτλοποίηση των δανείων αυτών (CDOs). Η κρίση αυτή ήρθε ως επιστέγασμα ενός ράλι τιμών στις αξίες των κατοικιών στις πιο «εμπορικές» περιοχές των ΗΠΑ και γρήγορα εξαπλώθηκε και στην Ευρώπη καθότι μεγάλες Ευρωπαϊκές τράπεζες είχαν επενδύσει στα χρηματοπιστωτικά προϊόντα αυτά. Ο όλος χρηματοπιστωτικός κύκλος αυτός βασίστηκε στην υπόθεση ότι οι τιμές των κατοικιών θα αυξάνονται (με αποτέλεσμα ακόμα και ο δανεισμός σε μη φερέγγυους δανειολήπτες να είναι κερδοφόρος), τα επιτόκια θα ήταν χαμηλά (το 2003 η FED υπό τον Alan Greenspan είχε ρίξει τα επιτόκια στο 1%, Stiglitz 2010) και θα παρέμεναν χαμηλά. Εδώ δεν συνυπολογίζουμε την τιτλοποίηση των δανείων αυτών σε χρηματοπιστωτικά παράγωγα και την χρηματιστικοποίησή τους, και αυτά θα ήταν μία πρώτης τάξεως επενδυτική ευκαιρία όσο η αγορά παρουσίαζε σταθερότητα και άνοδο. Οι παραδοχές αυτές μοιάζουν τραγικά κοντόφθαλμες σε πρώτο επίπεδο αλλά όχι μη αναμενόμενες εν τέλει. Άλλωστε γιατί ένας επενδυτής, μια εταιρεία, ένα ταμείο, να αποφύγουν μια επένδυση υψηλής κερδοφορίας όταν αυτή προωθείται και επικυρώνεται από οίκους αξιολόγησης πιο έμπειρους και καλά πληροφορημένους από αυτούς. Η κεκτημένη ταχύτητα της τάσης προς το υψηλότερο κέρδος μπορεί να αποτελέσει βέβαια και παράγοντα αγνόησης των αρχικών σημείων πτώσης μίας αγοράς και έτσι έγινε. Το πραγματικό κόστος βέβαια αυτής της κρίσης το πλήρωσε για άλλη μια φορά ο κόσμος της εργασίας καθότι μέσα στον κυκεώνα των αρνητικών εξελίξεων παρουσιάζεται πάντα η χειροτέρευση των όρων εργασίας, της διεύρυνσης του εφεδρικού εργασιακού στρατού και φυσικά ο σκληρότερος έλεγχος και η πειθάρχηση των εργαζομένων. Μια τράπεζα δεν έχει να πληρώσει για την καθημερινή επιβίωση της ούτε να αναθρέψει παιδιά. Ακόμα και αν πτωχεύσει τα υψηλόβαθμα στελέχη της πάνε σπίτι τους ή μπορεί ακόμα και να βασίζεται σε μία κρατική διάσωση.

2.1 Κρίση υπερσυσσώρευσης και χρηματοπιστωτική κρίση

2.1.1 Κρίση υπερσυσσώρευσης

Ας ξεκινήσουμε την ενότητα αυτή με την «αξιωματική» θέση του ότι η κρίση στον καπιταλισμό είναι ένα αναμενόμενο και περιοδικό (αν και χωρίς ιδιαίτερα σταθερό χρονικό μεσοδιάστημα μεταξύ δύο διαδοχικών κρίσεων) φαινόμενο στον καπιταλισμό. «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι άρρηκτα συνυφασμένη με κρίσεις»²⁷. Εδώ θα εξετάσουμε την κρίση υπερσυσσώρευσης στον καπιταλισμό.

Είναι λογικό το ότι ο καπιταλιστής δεν θα ξοδέψει όλη την υπεραξία που αποκομίζει σε προσωπική κατανάλωση. Το μεγαλύτερο μέρος της υπεραξίας που θα αποκομίσει θα το επανεπενδύσει διότι εδώ πραγματικά «δεν υπάρχει εναλλακτική». Στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της αναπαραγωγής του κεφαλαίου ο ανταγωνισμός είναι στοιχείο εκ των ων ου άνευ. Ο καπιταλισμός βασίζεται σε μία αγορά που αναπτύσσεται για την κερδοφορία του και κατ' επέκταση για να επιτευχθεί η συσσώρευση κεφαλαίου που θα επανεπενδυθεί. Η υπερσυσσώρευση θα συμβεί όταν το κεφάλαιο που επενδύεται δεν έχει την αντίστοιχη απόδοση από αυτή που αναμένονταν σε ένα γενικευμένο επίπεδο και όχι απλά μια φτωχή απόδοση ενός ατομικού κεφαλαίου. Οι εξισώσεις που αναφέρονται στην παρακάτω λίστα είναι πιο διαφωτιστικές. Με τον όρο *σταθερό κεφάλαιο* ο Marx εννοεί το κόστος των μηχανημάτων, πρώτων υλών, μέσων παραγωγής γενικότερα. Με τον όρο *μεταβλητό κεφάλαιο* εννοούνται οι μισθοί. Λόγω της τεχνολογικής προόδου, του ανταγωνισμού, της κεφαλαιακής συσσώρευσης, του αυτοματισμού η μεταβλητή c (σταθερό κεφάλαιο/μηχανήματα) τείνει να αυξάνει με την αντίστοιχη μείωση της μεταβλητής v (μεταβλητό κεφάλαιο)

2. $c = \text{constant capital}$ σταθερό κεφάλαιο
3. $v = \text{variable capital}$ μεταβλητό κεφάλαιο
4. $s = \text{surplus value}$ υπεραξία
5. $\theta = \frac{c}{v} = \text{organic composition of capital}$ οργανική σύνθεση κεφαλαίου
6. $\xi = \frac{s}{v} = \text{rate of surplus value}$ ποσοστό υπεραξίας
7. $\pi = \frac{s}{c+v} = \text{rate of profit}$ ποσοστό κέρδους
8. $\pi = \frac{s}{c+v} = \frac{s/v}{c/v+1} = \frac{\xi}{\theta+1} = \frac{\text{rate of surplus value}}{\text{organic composition of capital} + 1}$

Εικόνα 1 Εξισώσεις συσχετισμού κέρδους, υπεραξίας, κεφαλαίου. Πηγή: Can Capitalists Afford Recovery? Shimshon Bichler and Jonathan Nitzan 2013

²⁷ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008 ό.π., Μέρος 1^ο: 1

δηλαδή τη συμπίεση των μισθών, την αύξηση της ανεργίας κτλ. Κατά συνέπεια, αν η μεταβλητή ξ (ποσοστό υπεραξίας) αυξάνει με μικρότερο ρυθμό από την μεταβλητή θ (οργανική σύνθεση του κεφαλαίου) βλέπουμε ότι το ποσοστό κέρδους π μειώνεται. Ο Marx ονόμαζε αυτό το φαινόμενο «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους». Η λέξη νόμος δεν χρησιμοποιείται εδώ με την ακριβή έννοια. Οι επιδράσεις αυτής της τάσης είναι δυνατό να επιβραδυνθούν χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η τάση παύει να υφίσταται. Παράγοντες ανάσχεσης της τάσης αυτής μπορεί να είναι η επέκταση της εργάσιμης μέρας, η εντατικοποίηση της εργασίας, η αύξηση της παραγωγικότητας μέσω της τεχνικής προόδου (αν και αυτό μπορεί μακροπρόθεσμα να επιβαρύνει το ποσοστό κέρδους), η πτώση της τιμής των πρώτων υλών κ.α. Άρα, ο νόμος αυτός δείχνει μια τάση η οποία πραγματώνεται (ή όχι) μέσα από τη συναρμογή ποικίλων μεταβλητών, δεν μπορεί να προβλεφθεί, παρόλο που εμφανίζει μια περιοδικότητα, καθ' όσον αποτελεί ένα προϊόν όλων των αντιφάσεων που συνυπάρχουν στην παραγωγή και ανάπτυξη του κεφαλαίου.

«Το ποσοστό του κέρδους θα μπορούσε ακόμα και ν' ανέβει, αν με την αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας συνδεόταν μια σημαντική μείωση της αξίας των στοιχείων του σταθερού και ιδίως του πάγιου κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β: 290). Ο «νόμος» ισχύει (στο βαθμό που υφίστανται οι ανωτέρω προϋποθέσεις) «με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς». Επομένως δεν επαρκεί για να αποφανθεί κάποιος για την εξέλιξη του ποσοστού κέρδους, με δεδομένο ότι αυτό επηρεάζεται εξίσου από «όλους τους άλλους παράγοντες», πέραν αυτών που συνδέονται με την τεχνολογική καινοτομία»²⁸.

Η κρίση όμως δεν επέρχεται εξαιτίας μιας υποκατανάλωσης των εργαζομένων και των λαϊκών μαζών. Ιστορικά έχει παρατηρηθεί ότι η κρίση υπερσυσσώρευσης συμβαίνει όταν οι πραγματικοί μισθοί βρίσκονται σε σχετικά υψηλό επίπεδο (κατάσταση που το κεφάλαιο βέβαια δεν θα επιτρέψει για μεγάλο διάστημα). Εδώ μάλλον εντοπίζεται και μια «κρυμμένη» μεταβλητή στην όλη εξίσωση του ποσοστού κέρδους η οποία δεν είναι άλλη από την πάλη των τάξεων. Η εργατική τάξη στα πλαίσια του αγώνα της να προασπίσει και να προάγει τα δικαιώματά της και το επίπεδο διαβίωσης της και μέσα από τις νίκες ή τις ήττες της επιδρά στο ποσοστό υπεραξίας χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μία αύξηση

²⁸ Μηλιός Γιάννης (2018), «Η αδυναμία του καπιταλισμού να ξεπεράσει τις κρίσεις», Εισήγηση, Ινστιτούτο Κομμούνια

(πραγματικών) απολαβών μειώνει το ποσοστό υπεραξίας, μπορεί αντίθετα να αυξηθεί. Η τεχνολογική πρόοδος όμως και οι «προσαρμογές» της εργασίας στις επιταγές του κεφαλαίου τείνουν να εξουδετερώνουν τις διακυμάνσεις αυτές στο μέσο ποσοστό κέρδους και τη συσσώρευση κεφαλαίου. Το ποσοστό υπεραξίας όμως τότε δεν θα αυξηθεί κατά τον ίδιο ρυθμό με την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου με αποτέλεσμα την πτώση του ποσοστού κέρδους και κατά συνέπεια την κρίση.

«Αν οι πραγματικοί μισθοί δεν αυξηθούν σε καιρούς ανάπτυξης, και δεν πρόκειται να αυξηθούν σε καιρούς ύφεσης, το μέσο ύψος των μισθών, καθ όλη τη διάρκεια του κύκλου (ανάπτυξης-ύφεσης) στην ολότητα του, θα προκαλέσει μια ακόμα ισχυρότερη υπερπαραγωγή προϊόντων κάτι που με τη σειρά του θα προκαλέσει μια ακόμα πιο ισχυρή κατάρρευση της επένδυσης στην κορύφωση του κύκλου με αποτέλεσμα η κρίση να είναι δυσκολότερο να αποφευχθεί»²⁹.

Εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι και ο Mandel δεν αποδίδει τις κρίσεις υπερσυσσώρευσης στην υποκατανάλωση. Εάν οι κρίσεις υπερσυσσώρευσης όντως προκαλούνταν από την υποκατανάλωση τότε το καπιταλιστικό σύστημα θα βρισκόταν μόνιμα σε κρίση κάτι που προφανώς δεν έχει αντίκρισμα στην πραγματικότητα.

Συνοψίζοντας και επιστρέφοντας στο νόμο της πτωτικής τάσης του κέρδους, κατά τον Marx μια τεχνολογική εξέλιξη που θα αυξήσει την παραγωγικότητα και κατ' επέκταση την υπεραξία και το κέρδος (σε τιμές που επιτρέπουν κάτι τέτοιο) που αποσπά ένας ενεργός κεφαλαιοκράτης, αργά ή γρήγορα μέσω του ανταγωνισμού θα περάσει και στην υπόλοιπη αγορά και είναι τότε που θα παρουσιαστεί η τάση για πτώση του κέρδους. Έχοντας υπ' όψιν ότι ο νόμος αυτός δεν θα πρέπει να θεωρείται μια βεβαιότητα αλλά μια τάση που ενυπάρχει στην καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας και αλληλεπιδρά με όλες τις παραγωγικές δυνάμεις και λοιπές τάσεις, αλλά και ότι η υποκατανάλωση δεν είναι γενεσιουργό αίτιο, μπορούμε να φτάσουμε σε έναν κάποιο ορισμό της κρίσης υπερσυσσώρευσης. Η κρίση υπερσυσσώρευσης αποτελεί μια περίοδο παραγωγής όπου ο όγκος των παραγόμενων εμπορευμάτων και οι τιμές στις οποίες πωλούνται δεν μπορούν να καλυφθούν από τη ζήτηση και σαν αποτέλεσμα δεν προάγουν την κεφαλαιακή συσσώρευση και αναπαραγωγή ενώ, παράλληλα, το ποσοστό κέρδους

²⁹ Mandel Ernest, «Marx's Theory of Crises», ernestmandel.org

παρουσιάζει κάμψη. Από αυτό το σημείο και έπειτα σε μία αγορά που παρουσιάζει υπερσυσσώρευση ακολουθεί η απαραίτητη μαζική και ραγδαία υποτίμηση κεφαλαίου αλλά και των μισθών, όρων εργασίας όπως έγινε και στην κρίση του 2008. Ο κύκλος ανανεώνεται και ξεκινά και πάλι μια διαδικασία συσσώρευσης.

2.1.2 Χρηματοπιστωτική κρίση

Η χρηματοπιστωτική κρίση δεν ορίζεται μονοσήμαντα ως προς τον τύπο της, δεν είναι όμοιες μεταξύ τους, ούτε ως προς την δημιουργία τους, ούτε ως προς τις επιπτώσεις τους, ούτε ως προς την ένταση τους. Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι αφορά την υποβάθμιση και υποτίμηση στοιχείων ενεργητικού, χρηματοοικονομικών δεικτών και την ραγδαία μείωση των χορηγούμενων δανείων.

«Όσα αναπτύξαμε για την υπερσυσσώρευση ως παραγωγή εμπορευμάτων σε ποσότητες και τιμές που συγκυριακά δεν μπορούν να απορροφηθούν από τη δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση, πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα ειδικού είδους ΧΠ εμπορεύματα»³⁰.

Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε και εδώ για μια μορφή κεφαλαιακής υπερσυσσώρευσης στη χρηματοπιστωτική σφαίρα η οποία άλλες φορές επηρεάζει και την «κλασική/εμπορευματική» οικονομία και άλλες όχι.

«Οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις αποτελούν άλλοτε προάγγελο και άλλοτε αποτέλεσμα της εκδήλωσης μιας κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου. Άλλοτε πάλι, η χρηματοπιστωτική κρίση εκδηλώνεται «ανεξάρτητα» από τη γενικότερη οικονομική συγκυρία (δηλαδή δεν επηρεάζει σε υπολογίσιμο βαθμό το ύψος της κερδοφορίας και το επίπεδο απασχόλησης των «παραγωγικών συντελεστών» στους άλλους τομείς της οικονομίας πέραν της χρηματοπιστωτικής σφαίρας ή κάποιων επιμέρους περιοχών της)»³¹

³⁰ Μηλιός Γιάννης (2018), «Η αδυναμία του καπιταλισμού να ξεπεράσει τις κρίσεις», Εισήγηση, Ινστιτούτο Κομμούνια

³¹ Λαπασιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 1^ο: 2

Απαριθμώντας κάποιες από αυτού του τύπου τις κρίσεις:

- *Η Λατινοαμερικάνικη κρίση του 1982* όπου ο υψηλός δανεισμός χωρών της Λατινικής Αμερικής όπως η Αργεντινή, το Μεξικό και η Βραζιλία αντιμετώπισε την οικονομική ύφεση της δεκαετίας του 1970 με αποτέλεσμα τα επιτόκια των ομολόγων των χωρών αυτών να αυξηθούν και τα νομίσματα τους να υποτιμηθούν
- *Η κρίση Savings and Loans (δεκαετία 1980)* Η κρίση αυτή ξεπήδησε από τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα Savings and Loans τα οποία αποδέχονταν αποταμιεύσεις και εξέδιδαν μακροπρόθεσμα δάνεια με σταθερό επιτόκιο, επιτόκιο το οποίο όμως από κάποιο σημείο και μετά ήταν χαμηλότερο από αυτό με το οποίο δανείζονταν (τα ίδια τα ιδρύματα). Σε αυτό βοήθησε και το νομοθετικό πλαίσιο απορρύθμισης της αγοράς της κυβέρνησης Reagan και η «δημιουργική λογιστική» που χρησιμοποιήθηκε από τα ιδρύματα Savings and Loans. Από τα 3,234 ιδρύματα αυτά έκλεισαν ή χρεοκόπησαν τα 1043.
- *Black Monday 1987* Στις 19 Οκτωβρίου 1987 όπου τα χρηματιστήρια όλου του κόσμου σημείωσαν ισχυρές απώλειες με τον Dow Jones να χάνει 23% της αξίας του. Η κρίση αυτή αποδόθηκε στις αυτοματοποιημένες συναλλαγές μέσω Η/Υ οι οποίοι ήταν προγραμματισμένοι να πουλάνε μετοχές όταν έπεφτε η αξία τους! Ήταν μια σύντομη κρίση η οποία παρά την ένταση της μέχρι τον Δεκέμβριο είχε αποσβεστεί.
- *Κρίση Junk Bond - ομολόγων «σκουπιδιών» 1989* η οποία κορυφώθηκε με την κατάρρευση της επενδυτικής τράπεζας Drexel Burnham Lambert και προκάλεσε ύφεση στις ΗΠΑ. Τα ομόλογα αυτά ονομάζονται κατ' αυτό τον τρόπο εξ αιτίας του υψηλού ρίσκου αλλά και της υψηλής απόδοσης τους.
- *Κρίση υποτίμησης του Μεξικανικού πέσο 1994.* Η κρίση αυτή προκλήθηκε από την πολιτική υποτίμησης του νομίσματος από την κυβέρνηση που οδήγησε σε νομισματική και τραπεζική κρίση.
- *Ασιατική κρίση 1997-1998.* Το 1997 το νόμισμα της Ταϊλάνδης κατέρρευσε όταν η κυβέρνηση αναγκάστηκε να καταργήσει τη σταθερή ισοτιμία με το δολάριο μετά από μια μεγάλη φυγή κεφαλαίων από τη χώρα. Τα συσσωρευμένα χρέη της Ταϊλάνδης δεν θα μπορούσαν να αποπληρωθούν ακόμα και αν είχε διατηρηθεί μια σταθερή ισοτιμία. Η κρίση πέρασε και στις γειτονικές χώρες της Νοτίου Κορέας, Ινδονησίας, Λάος, Χονγκ Κονγκ, Μαλαισίας.

- *Κρίση DotCom 1999-2000*. Η κρίση αυτή χαρακτηρίστηκε αρχικά από μαζική εισροή επενδύσεων σε μετοχές εταιρειών τεχνολογίας και δραστηριοποιούμενων στο διαδίκτυο. Η χρηματιστηριακή «φούσκα» έσκασε το 2000 με πολλές τέτοιες εταιρείες να χρεοκοπούν.

Βλέπουμε από τις παραπάνω περιπτώσεις ότι οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις έχουν πολυποίκιλο χαρακτήρα, επιπτώσεις και αίτια. Η χρηματοπιστωτική σφαίρα και τα «ιδιότυπα προϊόντα» της (ομόλογα, παράγωγα κτλ.) βέβαια δεν είναι μια λειτουργικότητα αποκομμένη από την όλη λειτουργία, επέκταση και ανάπτυξη του κεφαλαίου, τουναντίον, αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της κεφαλαιακής ολότητας, εξυπηρετεί την σχέση X-X' αλλά θα ήταν λάθος να χαρακτηριστεί «κερδοσκοπική», μια απλή ανωμαλία του καπιταλισμού. Αναφέρει ο Marx:

«Έτσι το χρήμα, εκτός από την αξία χρήσης που έχει σαν χρήμα, αποκτάει μια πρόσθετη αξία χρήσης, συγκεκριμένα, την αξία χρήσης να λειτουργεί σαν κεφάλαιο. Η αξία χρήσης του συνίσταται εδώ ακριβώς στο κέρδος που παράγει, όταν έχει μετατραπεί σε κεφάλαιο. Με την ιδιότητα αυτή του δυνητικού κεφαλαίου, του μέσου για την παραγωγή του κέρδους, το χρήμα γίνεται εμπόρευμα, ένα εμπόρευμα όμως *sui generis*. Η πράγμα που καταλήγει στο ίδιο, το κεφάλαιο σαν κεφάλαιο γίνεται εμπόρευμα»³².

Αν λοιπόν το χρήμα γίνεται και αυτό το ίδιο τίτλος και κατ' επέκταση εμπόρευμα γίνεται και αυτό «επιρρεπές» στην κρίση. Η κρίση που άλλοτε εκδηλώνεται ως υπερσυσσώρευση είτε στην χρηματοπιστωτική σφαίρα είτε στην εμπορευματική ή και στις δύο ταυτόχρονα, είναι συνυφασμένη με τον καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας. Οι κρίσεις είναι το χρονικό σημείο στο οποίο οι αντιφάσεις του συστήματος της καπιταλιστικής διευρυμένης αναπαραγωγής «εκρήγνυνται» (ακριβέστερα ως μπλοκάρισμα της αναπαραγωγής) ως αποτέλεσμα του κυρίαρχου συσχετισμού μεταξύ των μερών μιας κοινωνίας, δηλαδή αυτόν της ταξικής πάλης. Στην κρίση η εργασία είναι αυτή που πρέπει να ρυθμιστεί (δηλαδή να πειθαρχηθεί) ώστε το κέρδος να επιστρέψει σε αποδεκτά επίπεδα. Οι επί μέρους ρυθμίσεις στον τρόπο παραγωγής ή στην κίνηση κεφαλαίων ή στους ελεγκτικούς μηχανισμούς αποτελούν πανάκειες και αυτό αποδεικνύεται από το επαναλαμβανόμενο της κρίσης. Ακριβώς όπως συνέβη και

³² Μαρξ Καρλ 1978, ό.π.: 428

με την χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 που χαρακτηρίστηκε ως η σοβαρότερη μετά το χρηματιστικό κραχ του 1929 και την ακόλουθη μακρά ύφεση. Στο μεσοδιάστημα βέβαια είχε διακηρυχτεί το «πιθανό τέλος της ιστορίας» (*Francis Fukuyama, The end of history and the last man, 1989*) αλλά και ότι το «κεντρικό πρόβλημα της αποτροπής μίας βαθιάς και παρατεταμένης ύφεσης έχει πρακτικά λυθεί» (*Robert Lukas, Καθηγητής Οικονομικών, University of Chicago*).

2.2 Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008

Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 δεν ήταν μια απλή κρίση η οποία προκάλεσε μια ύφεση κάποιων, πολλών ή λίγων, οικονομικών τριμήνων και παρήλθε. Αποτελεί μία *συστημική κρίση* διότι δεν ήταν απλά μια κρίση που εκδηλώθηκε σε έναν υποτομέα της οικονομίας και ξεπεράστηκε από το momentum και μόνο της γενικότερης χρηματικής και εμπορευματικής κυκλοφορίας και αναπαραγωγής. Η κρίση αυτή χτύπησε αρχικά έναν από τους βασικούς μηχανισμούς χρηματοδότησης και λειτουργίας της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, τις ίδιες τις τράπεζες και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και παρέσυρε την βιομηχανική παραγωγή, ζήτηση, εισοδήματα εργαζομένων, εργασιακές συνθήκες, ποσοστά ανεργίας και φτωχοποίησης και τελικά και τα κρατικά χρέη αν αναλογιστούμε ότι τη διάσωση των τραπεζών και των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων (αλλά και άλλων τομέων της οικονομίας όπως η αυτοκινητοβιομηχανία στις ΗΠΑ) επωμίστηκαν οι κρατικοί προϋπολογισμοί. Υπολογίζεται ότι το κόστος ενός και μόνο προγράμματος bail out (TARP – Troubled Asset Relief Program) στις ΗΠΑ έφτασε το ύψος των (λίγο κάτω από) 475 δισεκατομμυρίων δολαρίων (αν και αρχικά είχαν εγκριθεί από το Κογκρέσο των ΗΠΑ 700 δισεκατομμύρια δολάρια). Το πρόγραμμα αυτό θεσπίστηκε από την κυβέρνηση του George Bush (Ρεπουμπλικανικό Κόμμα) και ψηφίστηκε στις 3 Οκτωβρίου 2008 από το, ελεγχόμενο από τους Δημοκρατικούς, Κογκρέσο. Από το πρόγραμμα αυτό με τη τακτική των αγορών assets/περιουσιακών στοιχείων (ή της εξασφάλισης αυτών) και της προσπάθειας επαναπώλησης των στοιχείων αυτών σε επενδυτές, ενισχύθηκαν οι τράπεζες κατά περίπου 250 δισεκατομμύρια δολάρια, διατέθηκαν πόροι σε προγράμματα για την επανεκκίνηση των χρηματοπιστωτικών αγορών (~27 δισ. δολάρια), επιδοτήθηκε η αυτοκινητοβιομηχανία των ΗΠΑ (~82 δισ. δολάρια), σταθεροποιήθηκε η ασφαλιστική πολυεθνική AIG - American

International Group Inc. (~70 δισ. δολάρια), διατέθηκαν, σε βάθος χρόνου, πόροι σε προγράμματα διάσωσης της κατοικίας οικογενειών από τον κίνδυνο κατάσχεσης. Το πρόγραμμα αυτό έληξε στις 3 Οκτωβρίου 2010 και μέχρι τη 31 Οκτωβρίου 2016 οι σωρευτικές εισπράξεις και τα έσοδα από την πώληση μετοχών (που δεν ανήκαν όμως στις εξαγορές του προγράμματος TARP) της AIG ξεπέρασαν τις δαπάνες κατά 7,9 δισεκατομμύρια δολάρια (Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών ΗΠΑ³³). Παράλληλα με τα οικονομικά προγράμματα ψηφίστηκαν νόμοι ή θεσπίστηκαν εθελοντικά ρυθμιστικά πλαίσια σε μια προσπάθεια «τιθάσευσης» της χρηματοπιστωτικής αγοράς. Παραδείγματα αποτελούν ο νόμος Dodd – Frank που ψηφίστηκε στις ΗΠΑ το 2010 και η συμφωνία Βασιλεία III της «Επιτροπή της Βασιλείας για την εποπτεία των τραπεζών». Οι οδηγίες της συμφωνίας Βασιλείας III αναμένεται να ενσωματωθούν στον νομοθετικό πλαίσιο της Ε.Ε. τα επόμενα χρόνια. Οι «ρυθμίσεις» αυτές και τα κεφάλαια διάσωσης βέβαια αναμένεται να αποδειχτεί αν όντως είχαν κάποιο αποτέλεσμα. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι κρίσεις δεν είναι συμπτώματα από κάποιες ασυλλόγιστες και άπληστες συμπεριφορές των επενδυτών. Το ίδιο και το αυτό ισχύει και για την χρηματιστικοποίηση. Η χρηματιστικοποίηση και τα παράγωγα αποτελούν δομικό μηχανισμό της αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Θρυαλλίδα ανάφλεξης της κρίσης αυτής ήταν η κατάρρευση της αγοράς ενυπόθηκων δανείων στις ΗΠΑ η οποία συνδέθηκε και με κάποιους τύπους παραγώγων όπως τα CDO³⁴ (Collateralized Debt Obligations: εγγυημένες

³³ <https://www.treasury.gov/initiatives/financial-stability/TARP-Programs/Pages/default.aspx#>

³⁴ Τα CDO αποτελούνε χρεωστικές υποχρεώσεις που βασίζονται σε άλλα χρέη τα οποία με τη σειρά τους καλύπτονται από κάποια μορφή εγγύηση. Είναι χρηματοπιστωτικά προϊόντα τα οποία προέρχονται από το συνδυασμό των τεχνικών τιτλοποίησης χρέους και την ανάπτυξη των πιστωτικών παραγώγων (για κάποιες κατηγορίες CDO). Αποτελούν υποκατηγορία των ABS (Asset Backed Securities), τίτλων εγγυημένων από περιουσιακά στοιχεία/μορφές χρέους (εκπαιδευτικά και στεγαστικά δάνεια, χρηματοδοτικές μισθώσεις, πιστωτικές κάρτες, εγγυημένα πιστωτικά ομόλογα, δάνεια αυτοκινήτων, φόροι, εισφορές κοινωνικής ασφάλισης κτλ). Έχοντας υπ' όψιν την πραγματικότητα του ευρύτατου εξωτραπεζικού δανεισμού και χρηματοδότησης των διάφορων επιχειρήσεων, κρατών, οργανισμών καταλαβαίνουμε γιατί τα χρηματοπιστωτικά προϊόντα αυτά γνώρισαν τόσο μεγάλη άνθηση. «Αποτελούν τρόπους χρηματοδότησης δραστηριοτήτων και η δυνατότητα τους να βρίσκουν χρηματοδότες βασίζεται στην προεξόφληση και την πεποίθηση μελλοντικών εσόδων, παράλληλα με την σύγχρονη ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος» (Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 1^ο, ό.π.: 15). Είναι OTC προϊόντα, εκδίδονται από χρηματοπιστωτικές εταιρείες (από μια μοναδική ή μια ομαδοποίηση αυτών). Μια τράπεζα π.χ. μπορεί να απευθυνθεί σε μια τέτοια εταιρεία (SPV - Special Purpose Vehicle, μια τράπεζα ουσιαστικά, που δεν δέχεται καταθέσεις) και να τιτλοποιήσει ένα σύνολο δανείων μέσω ενός

χρεωστικές υποχρεώσεις). Ας τονιστεί σε αυτό το σημείο το ότι η αύξηση των τιμών των ακινήτων στις ΗΠΑ, η ευρύτατη χορήγηση στεγαστικών δανείων, η τιτλοποίηση αυτών των δανείων και μετέπειτα η κυκλοφορία των τίτλων αυτών στις λεγόμενες δευτερογενείς αγορές δεν είναι τα αίτια της κρίσης, είναι αποτελέσματα της λειτουργίας και του τρόπου οργάνωσης του καπιταλισμού στην νεοφιλελεύθερη φάση του. Στα παρακάτω θα επισημανθούν με συνοπτικό τρόπο οι μηχανισμοί της σύγχρονης τραπεζικής, της πίστης, της τιτλοποίησης και θα γίνει μία προσπάθεια σταχυολόγησης των πιο σημαντικών σταθμών της κρίσης.

2.2.1 Η στεγαστική αγορά, τα στεγαστικά δάνεια και η τιτλοποίηση στις ΗΠΑ

Μεταξύ του 2000 και του 2006 παρατηρείται ραγδαία αύξηση των τιμών των σπιτιών στις ΗΠΑ σε σημείο που αυτή να ξεπερνά τον διπλασιασμό σε ορισμένες πολιτείες και μητροπόλεις (στις πόλεις Los Angeles και Miami άγγιξε το 160% ενώ στο Detroit 10%³⁵). Η τιμή των κατοικιών αυξήθηκε κατά μέσο όρο 70% περισσότερο από αυτή των ενοικίων και 80% από το κόστος κατασκευής με

CDO με το να μεταβιβάσει τα δάνεια και τις εγγυήσεις των δανείων στην εταιρεία αυτή, μιλάμε τότε για ένα συμβατικό CDO. Σε περίπτωση που μεταβιβαστεί μόνο ο πιστωτικός κίνδυνος (CDS – Credit Default Swaps) μιλάμε για ένα συνθετικό CDO. Η τράπεζα με αυτόν τον τρόπο μειώνει τις κεφαλαιακές απαιτήσεις και γενικότερα διαμορφώνει το χαρτοφυλάκιο τους σύμφωνα με τις απαιτήσεις των ρυθμιστικών αρχών της εκάστοτε χώρας. Παράλληλα, μέσω ενός CDO, ο κίνδυνος χρηματοπιστωτικού γεγονότος που αφορά το περιουσιακό στοιχείο από το οποίο «παράγεται» το παράγωγο, μπορεί και αυτός να κατηγοριοποιηθεί και να χωριστεί σε κλάσεις (ανώτερες και κατώτερες) με διαφορετικά χαρακτηριστικά, κόστος αγοράς του παραγώγου (ανάλογο της κλάσης), πιθανότητες εμφάνισης πιστωτικού γεγονότος και αποδόσεις. Ο προσδιορισμός και ο συσχετισμός των κινδύνων είναι σημαντικός για την διαδικασία «πακεταρίσματος» και αξιολόγησης του CDO από τους ανάλογους οίκους αξιολόγησης και εν τέλει της τιμολόγησης αυτού (του CDO). Σε αυτό το σημείο προκύπτει και το πρόβλημα αξιολόγησης του κινδύνου ή καλύτερα της υποτίμησης αυτού. Θεωρητικά το CDO θα πρέπει να προκύπτει από μια δανειακή βάση για την οποία θα υπάρχει επαρκής και αξιόπιστη πληροφόρηση ως προς την φερεγγυότητα της. Ταυτόχρονα όμως, και ενθυμούμενοι ότι η ευρύτατη χρήση των παραγώγων διαχέει τον κίνδυνο σε όλο το φάσμα του χρηματοπιστωτικού συστήματος, δημιουργούνται αντικίνητρα ως προς τον ακριβή προσδιορισμό του κινδύνου. Συνυπολογίζοντας και το ότι μια χαμηλότερη κλάση ενός CDO είναι ταυτόχρονα η πιο επικερδής (αλλά και η πιο επικίνδυνη) μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε γιατί η επενδυτική ροή στρέφεται προς τις λιγότερο εξασφαλισμένες επιλογές και ό,τι αυτό συνεπάγεται για την αστάθεια του όλου συστήματος. Βλέπουμε και πάλι ότι η ίδια η οργάνωση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού θέτει το όλο σύστημα σε κίνδυνο διότι αγνοεί την πιο καθοριστική παράμετρο, την πάλη των τάξεων.

³⁵ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2^ο, όπ.π.: 2

αποτέλεσμα η προσφορά να αγγίζει υψηλά επίπεδα κατά την προαναφερόμενη περίοδο. Οι τιμές σε σημερινές τιμές (2018) έχουν πάρει και πάλι την ανιούσα παρόλο που κατά την κρίση έχασαν το 1/3 περίπου της αξίας τους με την πλειοψηφία των αναλυτών να υποστηρίζει ότι η ήδη μειωμένη προσφορά οικονομικών σπιτιών θα παραμείνει η ίδια ή θα μειωθεί παρ' όλη την αυξημένη ζήτηση. Παρουσιάζεται μάλιστα έλλειψη κατοικιών διαχειρίσιμου κόστους από τη μέση οικογένεια συνυπολογίζοντας και το γεγονός ότι οι τιμές αυξάνονται κατά μέσο όρο 5% ενώ οι εργασιακές απολαβές κάτω από 3% με πληθωρισμό στο 2,5% (εκτιμήσεις για το 2018)³⁶. Να σημειωθεί εδώ ότι η αύξηση των κατοικιών στις ΗΠΑ δεν ήταν μεγαλύτερη που παρατηρήθηκε.

«Στην Ιρλανδία για παράδειγμα η πραγματική (αφαιρούμενου του πληθωρισμού) αύξηση των μέσων τιμών κατοικίας κατά την περίοδο 1985-2006 ήταν της τάξης 339% στην Ισπανία 300%, στο Ηνωμένο Βασίλειο 221%, ενώ στις ΗΠΑ για την ίδια περίοδο ήταν κάτω από 100% και πάντως κάτω από την αύξηση που παρατηρήθηκε σε μια μεγάλη ομάδα άλλων χωρών (Βέλγιο, Ολλανδία, Γαλλία, Σουηδία, Ιταλία, Καναδά, Αυστραλία, Νορβηγία, Δανία)[Goodhart και Hofmann 2008]»³⁷.

Στην περίπτωση των ΗΠΑ λοιπόν θα πρέπει μαζί με την αύξηση να συνυπολογιστούν και άλλοι παράγοντες όπως η παραδοσιακή επιδίωξη ιδιόκτητης κατοικίας τόσο από τους πολίτες όσο και ως πολιτική του κράτους, οι διακυμάνσεις των επιτοκίων και του χρηματιστηρίου και οι αλλαγές και η επέκταση της πίστης.

Η ιδιόκτητη κατοικία στις ΗΠΑ (όπως και σε πολλές άλλες χώρες) θεωρείται βασικό περιουσιακό στοιχείο και από μία άλλη οπτική σύμβολο κοινωνικής καταξίωσης και επιτυχίας. Στην διαμόρφωση της ζήτησης κατοικίας μεταξύ διάφορων περιοχών θα πρέπει να συνυπολογιστεί και η κινητικότητα της εργατικής τάξης, οι αλλαγές χρήσεων γης, οι πληθυσμιακές αλλαγές στις γειτονιές και οι αντίστοιχες επιπτώσεις στην παρεχόμενη εκπαίδευση που σημαίνει ότι κάποιες οικογένειες θα αναζητήσουν αλλού στέγη καθόσον η ανθρωπογεωγραφία και οι τιμές των ακινήτων της περιοχής, τα εισοδήματα και η παρεχόμενη εκπαίδευση αλλάζουν. Το τελευταίο χαρακτηριστικό θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε και ως το λεγόμενο φαινόμενο λευκή φυγή (white flight) όπου

³⁶ Kishan Hari, Karunakar Rahul (2018), «US house prices are going to rise at twice the speed of inflation and pay» Reuters poll, *reuters.com*

³⁷ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2^ο, όπ.π.: 3

από περιοχές με πλειονότητα λευκών κατοίκων παρουσιάζεται μια φυγή αυτών προς τα προάστια και μη αστικές περιοχές όταν στην αρχική περιοχή εμφανίζεται μια μετακίνηση μειονοτήτων (έγχρωμοι κατά το παρελθόν, ισπανόφωνοι).

«Ένας επιπλέον παράγοντας ο οποίος συνέβαλε στην αύξηση της ζήτησης στέγης σε εθνικό επίπεδο αφορά τις μεγάλες αλλαγές που προκλήθηκαν από την εισροή μεταναστών (κυρίως ισπανόφωνων) και την επακόλουθη διαφοροποίηση των πληθυσμιακών χαρακτηριστικών ορισμένων περιοχών»³⁸.

Υπήρξαν παρόλα ταύτα πολιτικές προς την κατεύθυνση της απόκτησης κατοικίας και την διευκόλυνση αυτής από ευρύτερες ομάδες του πληθυσμού, δηλαδή και των μειονοτήτων. Το 2002 ο πρόεδρος Bush εξαγγέλλει το πρόγραμμα Homeownership Challenge με στόχευση κυρίως στην αύξηση του ποσοστού ιδιοκατοίκησης ανάμεσα στις μειονότητες (Αφροαμερικανοί - Ισπανόφωνοι). Το πρόγραμμα αυτό δεν είχε ήταν κάποιου είδους «αγαθοεργία» βέβαια. Η στόχευση ήταν η αύξηση της επιρροής των Ρεπουμπλικάνων στους μειονοτικούς ψηφοφόρους και η εξυπηρέτηση των συμφερόντων των χρηματοδοτών του Ρεπουμπλικανικού κόμματος. Ταυτόχρονα η κυβέρνηση απέφευγε την οποιαδήποτε ρύθμιση παρ' όλες τις προειδοποιήσεις ότι επέκειτο «σκάσιμο της φούσκας». Παρά το γεγονός ότι οι τα εισοδήματα των εργαζομένων παρέμειναν στάσιμα οι τιμές των κατοικιών αυξάνοντας καθιστώντας πολλούς ανίκανους να αγοράσουν. Η κυβέρνηση Bush έπεισε το Κογκρέσο να εγκρίνει χορηγήσεις 200 εκατομμυρίων δολαρίων το χρόνο ως βοήθεια πληρωμής των δόσεων για τους νέου αγοραστές (Πηγή: New York Times³⁹). Παρά τον στόχο της κυβέρνησης Bush για μια «κοινωνία ιδιοκτητών» ήταν ακριβώς αυτές οι κοινωνικές ομάδες (μειονότητες), τέσσερα χρόνια μετά, που παρουσίασαν και τα μεγαλύτερα ποσοστά αθέτησης πληρωμών και αδυναμίας αποπληρωμής των στεγαστικών δανείων. Τα δάνεια που χορηγήθηκαν σε αυτές τις πληθυσμιακές ομάδες ήταν κατά κύριο λόγο τα λεγόμενα subprime, θα μπορούσαμε να τα μεταφράσουμε ως «υποεξυπηρετούμενα» και η ανάπτυξη της αγοράς τους ξεκινά τη δεκαετία του 1980. Ονομάστηκαν έτσι καθότι παρέχονται σε δανειολήπτες με «χαμηλή υπόληψη» (καθυστέρηση πληρωμής δόσεων άνω των 90 ημερών, πτωχεύσεις, εισόδημα που δεν δικαιολογεί το ύψος του δανείου κτλ. Ακριβώς επειδή εδώ ο

³⁸ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2^ο, ό.π.: 3

³⁹ Becker Jo, Stolberg Sheryl Gay, Labaton Stephen (2008), «Bush drive for home ownership fueled housing bubble», *nytimes.com*

πιστωτικός κίνδυνος είναι υψηλότερος τα επιτόκια, αλλά και οι προμήθειες, τους είναι υψηλότερα. Χορηγούνται όχι μόνο σε μειονότητες αλλά και σε δανειολήπτες από ανώτερα εισοδηματικά στρώματα με υπερβολικό χρέος και όσους χρησιμοποίησαν αυτή τη μορφή δανεισμού για αγοραπωλησία κατοικιών.

Ο δανεισμός στις ΗΠΑ με σκοπό την αγορά κατοικίας και το ακίνητο αυτό καθ' εαυτό αποτελούσαν όχι μόνο μια δανειακή σύμβαση και ένα περιουσιακό στοιχείο αλλά επένδυση (τουλάχιστον όσο οι τιμές των σπιτιών ήταν ανοδικές) και πηγή εισοδήματος. Με ένα ευνοϊκό φορολογικό σύστημα που προωθεί τον δανεισμό και πολλαπλά τραπεζικά κίνητρα ως προς αυτόν (τον δανεισμό) η αγορά των στεγαστικών δανείων στις ΗΠΑ αναπτύχθηκε ραγδαία διότι:

«ήταν δυνατό μέσω αναχρηματοδότησης του δανείου να γίνεται ανάληψη των χρημάτων κατά το ποσό που υπερβαίνει η αξία του υποθηκευμένου σπιτιού την αξία του δανείου και συγχρόνως να αναχρηματοδοτείται το δάνειο χωρίς ποινή.»⁴⁰.

Ο δανεισμός για την αγορά κατοικίας δηλαδή πολλές φορές (όπως στα δάνεια Subprime ή στα Home Equity Loan – HEL ή Home Equity Lines of Credit, στις δύο τελευταίες κατηγορίες μάλιστα ο δανειολήπτης αποκτά πρόσβαση σε λογαριασμό ανάληψης με βάση την αξία του σπιτιού που υποθηκεύει) προσφέρουν ρευστότητα με βάση την αξία του ακινήτου και δυνητικά εξυπηρετούν και άλλες καταναλωτικές ανάγκες. Άλλες κατηγορίες δανείων είναι τα conforming-συμβατικά (δάνεια με αυστηρότερα κριτήρια χορήγησης και υψηλότερη πιστωτική αξιολόγηση) και τα Alt-A (μία ενδιάμεση κατηγορία μεταξύ των conforming και των subprime). Παράλληλα με τις πρακτικές του «χαλαρού» δανεισμού θα μπορούσαν να επισημανθούν και κάποιες άλλες συγκυρίες της χρηματοπιστωτικής κίνησης που ευνόησαν την ισχυρή ανάπτυξη της αγοράς ενυπόθηκων δανείων στις ΗΠΑ. Το 2001 με την κατάρρευση της αγοράς μετοχών τεχνολογίας (κρίση DotCom) τα μεγάλα εισοδήματα που συσσωρεύτηκαν (και κατά την άνοδο αλλά κυρίως μετά από την κατάρρευση και τη μείωση των επιτοκίων) αναζήτησαν πιο «σίγουρες» επενδυτικές ευκαιρίες όπως αυτή της των τίτλων που εξέδιδαν οι τράπεζες, τίτλοι βασισμένοι στο στεγαστικό χρέος και την αγορά ακινήτων γενικότερα. Τέλος, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τον διεθνή παράγοντα με τη μορφή των διεθνών κεφαλαίων που διοχετεύτηκαν προς τους τίτλους που

⁴⁰ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2^ο όπ.π.: 3

βασίστηκαν στα ενυπόθηκα στεγαστικά δάνεια σε περιβάλλον χαμηλών επιτοκίων τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη:

«1% το βασικό επιτόκιο της Κεντρικής Τράπεζας (FED) το 2003 με ετήσιο πληθωρισμό 2,2% (πρόκειται για τον αποπληθωριστή του ΑΕΠ – εκτός από το 2003 όλο το διάστημα 2002-2005 το πραγματικό επιτόκιο είναι αρνητικό)»⁴¹.

Η πτώση των επιτοκίων μετά το 2001 τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη (ΕΚΤ – 2% από τον Ιούνιο του 2003 έως το 2005 και το 2005 2,25%³⁴) δημιούργησαν συνθήκες τόσο διεύρυνσης της πίστης όσο και χαμηλών αποδόσεων για τους διάφορους τίτλους χρεών. Η κατάσταση αυτή είχε σαν αποτέλεσμα την αθρόα ροή κεφαλαίων (τόσο αμερικανικών όσο και διεθνών) προς την αγορά τίτλων που εκδίδονται με βάση τα προαναφερθέντα στεγαστικά δάνεια διότι αυτός ο τομέας παρουσίαζε, την συγκεκριμένη περίοδο, τις μεγαλύτερες αποδόσεις αν συνυπολογίσουμε σε αυτό και την αύξηση των τιμών των κατοικιών.

Στο χορό των subprime και Alt-A δανείων δεν συμμετείχαν βέβαια μόνο οι «υψηλού πιστωτικού κινδύνου» μειονότητες και τα χαμηλά οικονομικά στρώματα γενικότερα. Τα subprime δάνεια μάλιστα, αναπτύχθηκαν αρχικά ως δεύτερο δάνειο προς αυτές τις πληθυσμιακές κατηγορίες (μειονότητες, χαμηλά εισοδήματα) και στην πορεία εξελίχθηκαν, σε κάποιο βαθμό, σε δάνεια για πρώτη κατοικία ακριβώς διότι ήταν δάνεια τα οποία παρείχαν το υψηλότερο επιτόκιο και την μεγαλύτερη προμήθεια. Και ο πωλητής του δανείου και η τράπεζα είχαν δηλαδή κίνητρα προς έκδοση και πώληση (και στην περίπτωση των τραπεζών την τιτλοποίηση των δανείων αυτών) των δανείων αυτών διότι πολύ απλά παρουσίαζαν (κατά την προαναφερθείσα περίοδο χαμηλών επιτοκίων) τη μεγαλύτερη κερδοφορία. Από την άλλη, δανειολήπτες ήταν και επενδυτές οι οποίοι λάμβαναν αυτού του τύπου των μη συμβατικών δανείων με σκοπό της αγορά κατοικιών τα οποία μετά μεταπωλούσαν όσο η αξία τους ήταν ανοδική. Τα Alt-A δάνεια απαιτούνε λιγότερη «γραφειοκρατία» σχετικά με την πιστοληπτική αξιοπιστία του δανειολήπτη (με το 10-18% αυτών να είναι επενδυτές) και τους όρους δανεισμού ενώ δεν έχουν ποινές προεξόφλησης σε μεγάλο ποσοστό. Τα subprime δάνεια απαιτούνε λεπτομερέστερη αξιολόγηση της πιστοληπτικής ικανότητας (απαίτηση πλήρους φακέλου δικαιολογητικών σε μεγαλύτερο ποσοστό), αφορά κυρίως αναχρηματοδότηση (αλλά και αγορά κατοικίας σε

⁴¹ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2ο ό.π.: 4

ποσοστό 30%-42%), δεν λαμβάνονται σε μεγάλο ποσοστό από επενδυτές και σε ποσοστό 70% έχουν ποινές προεξόφλησης.

Τα δάνεια αυτά και κατ' επέκταση η τιτλοποίηση τους δεν αποτελούνε κάποια απάτη, κερδοσκοπία, ανοησία εκ μέρους των τραπεζών και των δανειοληπτών. Η τάση ανόδου των τιμών των κατοικιών, η συγκυρία των χαμηλών επιτοκίων και άλλοι επιμέρους παράγοντες που προαναφέρθηκαν, αποτέλεσαν τη βάση ανάπτυξης και ευρείας εξάπλωσης των ποικιλόμορφων στεγαστικών δανείων. Μια αξία που παρουσιάζει αυξητικές τάσεις ως προς την εξέλιξη της αποτελεί βάση χορήγησης ενός νέου δανείου, μιας προσοδοφόρας πώλησης κτλ. Έτσι και με την αύξηση των τιμών των σπιτιών η οποία αποτέλεσε εγγύηση για την χορήγηση νέου δανείου. Μια αυξητική τάση παρείχε την ικανότητα χορήγησης ενός άλλου τύπου δανείου που όχι μόνο θα καλύψει τη διαφορά που προέκυψε από την αύξηση σε σχέση με το «κανονικό» δάνειο αλλά θα αποφέρει και περιουσιακό όφελος (ανατιμημένο περιουσιακό στοιχείο). Από την άλλη μπορεί κανείς απλά να εκμεταλλευτεί την άνοδο των τιμών και να μεταπωλήσει την κατοικία οπότε και πάλι προφανώς προκύπτει κέρδος. Άρα, μία τράπεζα που διαπιστώνει ότι μπορεί να εκδώσει τίτλους βασισμένους σε αυτά τα υψηλής απόδοσης (αλλά και επικινδυνότητας) δάνεια θα «πριμοδοτήσει» και την πώληση και την διάδοση τους. Αυτό με τη σειρά του θα «παρασύρει» και τους εκτιμητές ακινήτων στις ανάλογες υπερτιμημένες αξίες ακινήτων. Φυσικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα δάνεια αυτά έχουν πρωθύστερα αξιολογηθεί και κριθεί ως ευκαιρίες επένδυσης από τους αντίστοιχους οίκους αξιολόγησης, οι τράπεζες δεν ενήργησαν αυτοβούλως. Στο παρακάτω απόσπασμα βλέπουμε πως αναπτύχθηκε η τιτλοποίηση:

«Το 2001 τιτλοποιήθηκε το 50% της αξίας των subprime δανείων που χορηγήθηκαν. Αυτό το ποσοστό σταδιακά αυξάνονταν έως 60% το 2003 και μεταξύ 75% και 80% στο διάστημα 2004-2006[...]. Τα ποσοστά τιτλοποίησης άλλων κατηγοριών δανείων (τα οποία είναι και περισσότερο ασφαλή) είναι πολύ υψηλότερα (τα συμβατικά κατά ποσοστό 76%-87% τα Alt-A από το 2002 έως το 2006 από 79%-91%)»⁴².

Όπως ξέρουμε και από το πρώτο κεφάλαιο κάθε τακτική, μελλοντική χρηματοροή μπορεί να αποτελέσει βάση για την έκδοση κάποιου τίτλου με την αντίστοιχη αξιολόγηση (και κατ' επέκταση τιμολόγηση) από τους εξειδικευμένους

⁴² Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2ο ό.π.: 8

για αυτή τη διαδικασία οίκους. Ο τίτλος αυτός μπορεί να πωληθεί, δηλαδή να μεταβιβαστεί στον αγοραστή το δικαίωμα είσπραξης της χρηματοροής για την οποία εκδόθηκε ο τίτλος. Οι τράπεζες λοιπόν, μέσω της τιτλοποίησης των δανείων και της πώλησης των τίτλων αυτών αφαιρούν τα δάνεια από τον ισολογισμό τους και κατ' επέκταση τον κίνδυνο που αφορά τον δανειολήπτη και την εξέλιξη της δανειακής σύμβασης. Τώρα οι «έγνοιες» αυτές περνάνε στον αγοραστή του τίτλου ο οποίος βέβαια με τη σειρά του έχει βασιστεί στην αξιολόγηση ενός οίκου αξιολόγησης και προσδοκά να εισπράξει την αντίστοιχη χρηματοροή. Εδώ ας θυμηθούμε ότι οι επιχειρήσεις, μεγάλες ή μικρές, πλέον χρηματοδοτούν την δραστηριότητα τους μέσω μη παραδοσιακών οδών (δηλαδή όχι με απευθείας δανεισμό από μια τράπεζα)

«Εκδίδοντας επιχειρηματικούς βραχυπρόθεσμους τίτλους (commercial paper), είτε δανειζόμενες από διάφορα χρηματοδοτικά μη-τραπεζικά σχήματα που συνάπτονται γι' αυτό το σκοπό»⁴³.

Τα χρηματοδοτικά σχήματα αυτά δεν ελέγχονται από τους ρυθμιστικούς κανόνες των τραπεζών και παράλληλα δανείζουν με πιο χαμηλά επιτόκια. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα αφενός να συμπιесτούν τα κέρδη των τραπεζών, αφετέρου οι τράπεζες να αυξήσουν τον δανεισμό στα νοικοκυριά. Επιπρόσθετα, η τιτλοποίηση των δανείων αυτών και με την απορύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, τα χαμηλά επιτόκια, η ανάπτυξη των εταιρειών SPV (Special Purpose Vehicle) και των εταιρειών offshore κ.α. από τη μία επέτρεψαν σε αυτές (τις τράπεζες) να αυξήσουν και πάλι τον κύκλο εργασιών τους και να συμμετάσχουν και αυτές στο κέρδος των προμηθειών που προκύπτει από την κυκλοφορία (εμπορευματική αγοραπωλησία ουσιαστικά) των χρηματοπιστωτικών παραγώγων και από την άλλη αύξησε την αστάθεια του όλου συστήματος καθώς η πληροφόρηση για τα δάνεια και το «πακετάρισμα» αυτών μέσω των παραγώγων γίνονταν όλο και πιο ελλιπής. Παράλληλα,

«οδήγησε στη γιγάντωση κάποιων τραπεζών με διεθνείς δραστηριότητες, οι οποίες αποτελούν πλέον πολύ σημαντικούς κόμβους του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και μεσολαβούν ώστε να αναπτύσσεται η αγορά τίτλων, καθώς από αυτή

⁴³ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2ο ό.π.: 11

εξασφαλίζουν προμήθειες για τη μεσολάβηση τους και επομένως εξασφαλίζουν ρευστότητα»⁴⁴.

Σε αυτό συνέβαλε και η κατάργηση του νόμου Glass-Steagal το 1999. Ο νόμος αυτός είχε διαχωρίζε τις επενδυτικές από τις εμπορικές τράπεζες με αποτέλεσμα, όπως προαναφέρθηκε, να δημιουργηθούν τράπεζες των οποίων το μέγεθος καθιστούσε το κόστος και τις συνέπειες μίας πτώχευσης τους απαγορευτικά ως προς το ενδεχόμενο να αφηθούν «στην τύχη τους». Οι τράπεζες χαρακτηρίστηκαν «too big to fail» και αν το 2008 «αφήνονταν στην τύχη τους» (δηλαδή να πτωχεύσουν όπως η Lehman Brothers για λόγους «ηθικού κινδύνου») αυτό που στη πραγματικότητα θα αφήνονταν στην τύχη του θα ήταν το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα καθώς μία τέτοια κατάσταση θα ήταν απίστευτα ρευστή και απρόβλεπτη και όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο η διαχείριση κινδύνου και η σταθερότητα του συστήματος είναι το «ιερό δισκοπότηρο» της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης του καπιταλισμού (μαζί με τα ιδεολογήματα περί ελεύθερων αγορών τις οποίες αλλοιώνει το κράτος με τις παρεμβάσεις του τα οποία διαψεύστηκαν από την πραγματικότητα).

Μία τράπεζα λοιπόν θα εκδώσει δάνεια, πιστωτικές κάρτες, κατέχει δημόσιο και ιδιωτικό χρέος, εν ολίγοις περιουσιακά στοιχεία τα οποία δημιουργούν μια χρηματοροή, η χρηματοροή αυτή μπορεί να τιτλοποιηθεί (μέσω της πώλησης των δικαιωμάτων της χρηματοροής συνήθως σε μία εταιρεία SPV η οποία συστήνεται για αυτόν το σκοπό). Η τράπεζα λαμβάνει κάποιο ποσοστό από την εξυπηρέτηση της χρηματοροή ως προμήθεια (ή μπορεί να μεταβιβάσει και αυτό το δικαίωμα) και προωθεί το υπόλοιπο στην SPV στην οποία έχει όπως καταλαβαίνουμε μεταβιβάσει τα χρέη της. Η τράπεζα όχι μόνο κερδίζει από τις προμήθειες αλλά επεκτείνει και τον δανεισμό σε τομείς που δεν ήταν προσβάσιμοι μέσω της «κλασικής οδού» που ακολουθά τους κανόνες των ρυθμιστικών αρχών. Η εταιρεία SPV χρηματοδοτεί την λειτουργία της (αγορά τίτλων, διατήρηση τίτλων στο ενεργητικό της κτλ) μέσω της αγοράς ABCP (Asset Backed Commercial Paper). Ο ABCP είναι ένας τίτλος βραχυπρόθεσμης ωρίμανσης (λίγες μέρες έως έξι μήνες) που βασίζεται στους τίτλους (πχ CDOs) που ήδη κατέχει η εταιρεία SPV. Παράλληλα η τράπεζα (που έχει δημιουργήσει την SPV) παρέχει εγγυήσεις (credit lines – βραχυπρόθεσμος δανεισμός) σε περίπτωση που η εταιρεία

⁴⁴ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2ο ό.π.: 10.

αντιμετωπίσει δυσκολίες χρηματοδότησης στην αγορά ABCP. Οι τράπεζες λοιπόν, ως χρηματοδότης «τελευταίας λύσης» των SPV σε περίοδο πιστωτικής συστολής αντιμετωπίζουν μία «έκθεση» και έλλειψη ρευστότητας ως προς τις εταιρείες αυτές όπως και έγινε κατά την χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 που ξεκίνησε από την αγορά των subprime δανείων και των παραγώγων που βασίζονταν σ' αυτά.

Τα πρώτα σημάδια της κάμψης προέκυψαν το 2007. Ήδη από το 2005 η στεγαστική αγορά έδειχνε να έχει φτάσει στο ανώτερο σημείο της και από εκεί και πέρα ξεκίναγε η κάθοδος.

«Η ραγδαία οικονομική άνοδος στον στεγαστικό τομέα στις ΗΠΑ άρχισε να υποχωρεί το φθινόπωρο του 2005 – αλλά χρειάστηκε κάποιο διάστημα για να το παρατηρήσουν οι περισσότεροι άνθρωποι. Αφού οι τιμές είχαν αυξηθεί σε τέτοιο σημείο ώστε να είναι ανέφικτη η αγορά κατοικίας για πολλούς Αμερικανούς – ακόμα και με δάνεια χωρίς προκαταβολή και χαμηλού αρχικού επιτοκίου – οι πωλήσεις άρχισαν να μειώνονται [...] Στην πορεία του επόμενου χρόνου (2008) έπεσαν πάνω από 15%. Βεβαίως οι τιμές έπεσαν περισσότερο στις περιοχές που είχαν αναπτυχθεί οι μεγαλύτερες, φούσκες όπως στην παράκτια Φλόριντα»⁴⁵.

Θα μπορούσαμε κάπως διασταλτικά να το χαρακτηρίσουμε και ως κρίση υπερπροσφοράς δανεισμού. Καθώς οι τιμές έπεφταν οι δανειολήπτες δεν είχαν πλέον την δυνατότητα να αναχρηματοδοτήσουν ή να εξοφλήσουν τις υποθήκες τους πουλώντας το σπίτι. Έτσι ενώ οι καθυστερήσεις ή και οι αθετήσεις πληρωμών αυξάνονταν (και κατ' επέκταση οι κατασχέσεις) παρατηρήθηκε, εν τέλει, ότι και ο δανειστής λαμβάνει μέρος του δανείου που χορήγησε και όχι όλο το ποσό.

Θα πρέπει να έχουμε υπ' όψιν ότι τα ενυπόθηκα στεγαστικά δάνεια ούτε εκδόθηκαν ούτε διαχειρίστηκαν με τον «παραδοσιακό» τρόπο όπου μία εμπορική τράπεζα χορηγεί ένα δάνειο και μετέπειτα παρακολουθεί την πορεία του. Τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα που εξέδωσαν τα subprime δάνεια τα πούλησαν σε άλλα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα τα οποία προχώρησαν στο «πακετάρισμα» τους και την τιτλοποίηση υπό τη μορφή των CDO. Στις 9 Αυγούστου 2007 η γαλλική τράπεζα BNP Paribas ανέστειλε τη λειτουργία τριών επενδυτικών ταμείων της

⁴⁵ Κρούγκμαν Πωλ (2009), *Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη: 176

καθώς δεν μπορούσε πλέον να τιμολογήσει τους τίτλους CDO που κατείχαν. Η κρίση των ενυπόθηκων δανείων είχε ξεκινήσει. Καθώς ο πιστωτικός κίνδυνος αύξανε τόσο αύξανε και η τάση των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων να επιδιώκουν την αλλαγή της σύνθεσης των χαρτοφυλακίων τους και γενικότερα της έκθεσης τους σε μια φθίνουσα αγορά.

«Οι εταιρείες SPV που εξαρτιόνταν για την χρηματοδότηση τους από την αγορά ABCP δεν έβρισκαν διαθέσιμους πόρους, κατάσταση που ενισχύθηκε από την υποβάθμιση ως προς την πιστωτική αξιοπιστία των τίτλων CDO, που στήριζαν τη χρηματοδότηση των SPV, από τις εταιρείες πιστωτικής αξιολόγησης»⁴⁶.

Οι τίτλοι αυτοί, πλέον, δεν πωλούνταν εύκολα και από την άλλη μια πώληση αυτών των τίτλων θα υποβάθμιζε περαιτέρω την αξιοπιστία τους. Οι εταιρείες SPV στράφηκαν προς τις μητρικές τράπεζες για την χρηματοδότηση τους σε μία εποχή που και οι ίδιες οι τράπεζες χρειάζονταν υψηλότερα αποθεματικά κεφάλαια στα πλαίσια της αύξησης του πιστωτικού κινδύνου και ρευστότητας της αγοράς.

«Συγχρόνως έγινε η αποκάλυψη ενός αγνώστου εν πολλοίς δικτύου έκτακτων συμφωνιών των μεγάλων τραπεζών με «θυγατρικές» εταιρίες SPV. Εφόσον κανείς δεν ήξερε τι συμφωνίες φέρει κάθε τράπεζα με τις SPV (πιθανόν ούτε αρκετά από τα ανώτερα στελέχη της τράπεζας) υπήρξε μία γενικότερη άρση της εμπιστοσύνης με δεδομένο μάλιστα ότι οι τίτλοι που διαχειρίζονταν οι SPV ήταν πολλαπλάσιοι των κεφαλαίων πολλών τραπεζών. Αυτή η κατάσταση οδήγησε σε αύξηση των διατραπεζικών επιτοκίων δανεισμού, αύξηση των απαιτήσεων σε εγγυήσεις, κατάρρευση της αγοράς τιτλοποιήσεων CDO και σοβαρή επιδείνωση της δυνατότητας άλλων τιτλοποιήσεων [...] αύξηση του ασφάλιστρου κινδύνου για όλες τις κατηγορίες χρέους και εκτεταμένα προβλήματα ρευστότητας στις μεγάλες τράπεζες – κόμβους του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος»⁴³.

Πολλές SPV ουσιαστικά οδηγήθηκαν στα πρόθυρα της χρεοκοπίας με τις μητρικές τράπεζες να αναλαμβάνουν την εκκαθάριση τους και την διαχείριση των τίτλων που κατείχαν (οι SPV). Η κρίση εκδηλώθηκε στην αγορά ABCP αλλά δεν αφορούσε μόνο τις SPV και τις αντίστοιχες τράπεζες, εμπλέκονται και άλλοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί που κατείχαν τους τίτλους αυτούς,

⁴⁶ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2ο ό.π.: 14

«Ακόμα και το τμήμα των τίτλων που διατηρούν οι τράπεζες ή οι SPV παίζει ρόλο εγγύησης στις αγορές repos, δηλαδή αφορά και μη-τραπεζικούς οργανισμούς»⁴⁷.

Ταυτόχρονα, οι οίκοι αξιολόγησης είχαν υπερεκτιμήσει στις αξιολογήσεις τους τόσο τα CDO όσο και άλλους τίτλους στεγαστικών δανείων, ομολόγων κυβερνήσεων. Όταν προέκυψαν τα πρώτα πιστωτικά γεγονότα η αξία τους καταβαραθρώθηκε και τέθηκαν εν αμφιβόλω, από τις ίδιες τις τράπεζες και τους διεθνείς οργανισμούς, τόσο τα «μοντέλα αξιολόγησης» των οίκων αυτών όσο και ο θεσμικός ρόλος τους,

«μεταξύ άλλων σημειώνεται ότι οι τιμές των κατοικιών από το τέλος του 2006 άρχισαν να πέφτουν στις περισσότερες περιοχές των ΗΠΑ, ενώ συγχρόνως υπήρχε ακόμη επέκταση των subprime και άνοδος των επιτοκίων, γεγονότα που δεν πήραν υπόψη τους οι εταιρείες αξιολόγησης»⁴⁸.

Στον βαθμό που ή όλη οικονομική δραστηριότητα βρίσκεται σε άνοδο, τα επιτόκια είναι χαμηλά, η κερδοφορία υψηλή κτλ οι οίκοι αξιολόγησης θα βγάζουν και τις ανάλογες «υπεραισιόδοξες» εκθέσεις στο πλαίσιο της αναζήτησης του υψηλότερου ποσοστού κέρδους. Παράλληλα, οι οίκοι αξιολόγησης παρουσιάζουν και μία εγγενή σύγκρουση συμφερόντων στο βαθμό που οι τίτλοι που αξιολογούνται ανήκουν σε εκδότη ο οποίος πληρώνει τον οίκο αξιολόγησης. Εδώ προκύπτει και το ερώτημα περί του ποιός ακριβώς φταίει για την κρίση αυτή. Το ερώτημα είναι κάπως κυκλικό. Φταίνει οι τράπεζες; Ο originate and distribute (χορήγηση και μετέπειτα διανομή του δανείου στο ευρύτερο χρηματοπιστωτικό περιβάλλον μέσω τις τιτλοποίησης) τρόπος λειτουργίας τους; Οι οίκοι αξιολόγησης; Οι άπληστοι επενδυτές; Η απάντηση δεν βρίσκεται στο να ενοχοποιηθεί ένα κομμάτι του χρηματοοικονομικού συστήματος ή η ελλιπής ρύθμιση αυτού,

«η αναζήτηση απόδοσης σε ένα περιβάλλον ιστορικά χαμηλών επιτοκίων, χαμηλού πληθωρισμού και προοπτικών μεγέθυνσης, που αναπαράγουν από όλους τους διεθνείς οργανισμούς και αναλύσεις, με την ύπαρξη παράλληλα μιας διευρυμένης και πολύπλοκα διακλαδωμένης χρηματοπιστωτικής σφαίρας»⁴⁹

⁴⁷ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2ο ό.π.: 14

⁴⁸ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2ο ό.π.: 15

⁴⁹ Λαπατσιώρας και Μηλιός 2008, Μέρος 2ο ό.π.: 15

Παρουσιάζεται και εδώ δηλαδή ο χαρακτηριστικός τρόπος με τον οποίο αναπαράγεται το κεφάλαιο στην «νεοφιλελεύθερη περίοδο» του (χρηματιστικοποίηση - τιτλοποίηση), ο τρόπος αυτός δεν ενέχει κάποιο «κακό» κερδοσκοπικό χαρακτήρα, η κερδοσκοπία δηλαδή η μεγιστοποίηση του κέρδους είναι βασικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, είναι ιδεολογικός πυλώνας του νεοφιλελευθερισμού «*Οι κοινωνίες λειτουργούν μέσω της απληστίας ... ο κόσμος λειτουργεί μέσω ανθρώπων που κυνηγούν τα προσωπικά τους συμφέροντα*» – Milton Friedman, Οικονομολόγος- Ιδεολόγος του νεοφιλελευθερισμού – Σύμβουλος του δικτάτορα της Χιλής Αουγκούστο Πινοσέτ⁵⁰). Είναι μια τάση, με τις ανάλογες ανόδους και καθόδους, την οποία θα ακολουθήσει ο οποιοσδήποτε επενδυτής, ίδρυμα, τράπεζα, (κατά περίπτωση) ακόμη και τα νοικοκυριά, καθότι όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο ο ανταγωνισμός είναι βασική στρατηγική μέσω της οποίας αναπτύσσεται η κεφαλαιακή σχέση. Μια ανταγωνιστική επένδυση υψηλής απόδοσης αποτελεί κίνητρο για τον κεφαλαιούχο, την τράπεζα, την χρηματοπιστωτική εταιρεία, το συνταξιοδοτικό ταμείο και ούτω καθεξής, παρ όλη την καταστροφή που δυνητικά μπορεί να επιφέρει όταν ο κύκλος της κλείσει (boom and bust). Έτσι και με τη τιτλοποίηση των subprime δανείων όπου ο δανειστής «ανεξαρτητοποιείται» από τον πιστωτικό κίνδυνο αλλά ταυτόχρονα προκαλεί και την υποεκτίμηση του κινδύνου από τους οίκους αξιολόγησης. Οι επικλήσεις στην κερδοσκοπία και τις «άφρονες» χρηματοπιστωτικές πρακτικές περισσότερο αναφέρονται στην ηθική παρά βοηθούνε να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα του καπιταλισμού και των κρίσεων του. Ίσως με κάποιες διαφορετικές πρακτικές και πιο αυστηρούς ελέγχους η ένταση της κρίσης να ήταν ηπιότερη, η κερδοφορία του κεφαλαίου όμως και οι μηχανισμοί διεύρυνσης του δεν είναι απαραίτητο ότι συμβαδίζουν με αυτές τις πιο «χρηστές» επιλογές διαχείρισης. Οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις πηγάζουν από το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα είτε αυτό διαχειρίζεται από κάποια κεϋνσιανή, είτε με την μονεταριστική-νεοφιλελεύθερη προσέγγιση.

Η χρηματιστικοποίηση όπως είδαμε είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός «ανταμείβει» τα ανταγωνιστικά και κερδοφόρα κεφάλαια ενώ «τιμωρεί» τα μη επαρκώς κερδοφόρα. Εξυπηρετεί και διευκολύνει την αναζήτηση της μεγαλύτερης κερδοφορίας ενώ παράλληλα διαμορφώνει την σύγχρονη τραπεζική, προωθεί την τιτλοποίηση ως απαραίτητο

⁵⁰ https://www.youtube.com/watch?v=RWsx1X8PV_A

όρο ανάπτυξης της (της χρηματιστικοποίησης) και προσδιορισμού - ελέγχου του χρηματοπιστωτικού κινδύνου ενώ μετατόπισε την χρηματοδότηση των εταιρειών προς εξωτραπεζικούς χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς. Στο τελευταίο σημείο είναι πολύ σημαντικό να γίνει μια πιο λεπτομερής επισήμανση των άμεσων επιπτώσεων στην εργασία. Εφόσον και μια οποιαδήποτε επιχείρηση «χρηματιστικοποιείται» δηλαδή η κερδοφορία και οι μελλοντικές αποδόσεις της αξιολογούνται από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές, δεν είναι και πολύ δύσκολο να κατανοήσουμε ότι στα πλαίσια του διεθνούς ανταγωνισμού και της αύξησης της κερδοφορίας, το πρώτο θύμα θα είναι τα εργατικά εισοδήματα και οι εργασιακοί όροι. Μία εντατικοποίησης της εργασίας από μία επιχείρηση, σε εθνικό επίπεδο, η διάλυση του κοινωνικού κράτους, η μείωση της ισχύος των εργατικών συνδικάτων (σε σημείο ακόμα και εξαφάνισης αυτών με νομοθετικά και κατασταλτικά μέσα), οι μαζικές ιδιωτικοποιήσεις κοινωφελών οργανισμών, της εκπαίδευσης, της δημόσιας υγείας κτλ «στέλνουν το κατάλληλο μήνυμα στις αγορές» για το προς τα πού παρουσιάζεται επενδυτική ευκαιρία και προς τα πού πρέπει να μετακινηθούν κεφάλαια. Τα υψηλά χρέη των κρατών και των νοικοκυριών που προέκυψαν από την χαμηλή φορολόγηση των επιχειρήσεων δεν έφεραν την «χρυσή εποχή των ελεύθερων αγορών και της ευημερίας». Παράλληλα, όπως αποδείχτηκε από την χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, η κάλυψη της ζήτησης μέσω της πίστης σαν υποκατάστατο της συμπίεσης των μισθών δεν αποτελεί αποτελεσματικό τρόπο διαχείρισης του καπιταλιστικού συστήματος. Αντίστροφα, τα κατεστραμμένα και χρεοκοπημένα νοικοκυριά, οι αυτοκτονίες, η μαζική ανεργία, η ύφεση, τα κρατικά προγράμματα διάσωσης, «θόλωσαν» την νεοφιλελεύθερη ρητορική στη λαϊκή συνείδηση, ακόμα και σήμερα που η κρίση δείχνει να έχει παρέλθει και τα ΜΜΕ επέστρεψαν στην υπεράσπιση του δίκαιου και της «σοφίας» των αγορών. Οι «αγορές» απέτυχαν να επιτύχουν το «τέλος της ιστορίας» διότι ποτέ δεν μπόρεσαν να ακυρώσουν την αστάθεια που οι ίδιες προκαλούν στο καπιταλιστικό σύστημα, άλλωστε η αστάθεια αυτή, η απροσδιοριστία του κινδύνου και η συνεχής προσπάθεια σύνθλιψης της εργασίας είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού όπως είδαμε και όχι κάτι τυχαίο ή αποτέλεσμα κακής διαχείρισης.

Παράλληλα ποτέ δεν θα πρέπει να αγνοείται ο παράγοντας της πάλης των τάξεων. Η πραγματικότητα αυτή ανήκει σε άλλη τελείως σφαίρα από αυτή του πεδίου των αναπαραστάσεων της καπιταλιστικής πραγματικότητας που η χρηματιστικοποίηση, η τιτλοποίηση και η τιμολόγηση των διάφορων παραγώγων

προσπαθεί να εξομοιώσει στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο διαχείρισης του καπιταλισμού. Η πάλη των τάξεων είτε με τη μορφή της απεργίας, της εξέγερσης, της απείθειας, της απόρριψης των επιβεβλημένων από τα πάνω προτύπων συμπεριφοράς και σκέψης, της παθητικής αντίστασης, της επανάστασης επιδρά άμεσα στην οικονομική σφαίρα της καπιταλιστικής παραγωγής και αναπαραγωγής με τρόπους που ούτε μπορούν να προβλεφθούν, ούτε να ποσοτικοποιηθούν ούτε να τιμολογηθούν. Η πάλη των τάξεων είναι μια διαρκής και εξελισσόμενη διαδικασία και θα προκύπτει όσο υπάρχουν τάξεις εκμεταλλευτών και εκμεταλλευόμενων.

2.2.2 Χρονολογική εξέλιξη της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008

Η υποενότητα αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως υπόμνημα για την απαρχή, την εξέλιξη και το πέρας της κρίσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Θα γίνει μια προσπάθεια επισήμανσης και σχολιασμού των κυριότερων σταθμών της κρίσης. Γενικότερα, οι μεγαλύτερες ευρωπαϊκές τράπεζες και ευρωπαίοι επενδυτές είχαν έκθεση στα προϊόντα της κτηματικής και χρηματοπιστωτικής αγοράς των ΗΠΑ «μάλιστα, την παραμονή της κρίσης, ενώ οι ΗΠΑ είχαν εκδώσει περίπου το 80% των κυκλοφορούντων τίτλων παγκοσμίως, οι ευρωπαίοι επενδυτές κατείχαν περίπου το 60%»⁵¹. Σημειώνεται επίσης ότι στην Ευρώπη η αγορά repos (η οποία και αυτή ήταν εκτεθειμένη στους χρηματοπιστωτικούς τίτλους της αγοράς ενυπόθηκων δανείων) αν και ιδιαίτερα αδιαφανής, προσεγγιστικά είχε διπλασιαστεί από το 2002 έως το 2008 και είχε φτάσει στο ύψος του 65% του ευρωπαϊκού ΑΕΠ.

•Όπως προαναφέρθηκε «επίσημη» έναρξη της κρίσης θεωρείται από αρκετούς οικονομολόγους η 9η Αυγούστου 2007 όταν η γαλλική τράπεζα BNP Paribas ανέστειλε τη λειτουργία τριών επενδυτικών ταμείων της καθώς δεν μπορούσε πλέον να τιμολογήσει τους τίτλους CDO που κατείχαν. Τα ταμεία αυτά επαναλειτούργησαν κάποιες εβδομάδες αργότερα χωρίς ιδιαίτερες απώλειες κυρίως διότι η μητρική τράπεζα βασίζεται περισσότερο στην λιανική τραπεζική και κατείχε υψηλά αποθεματικά από καταθέσεις. Τον ίδιο Αύγουστο προέκυψε και η ανακοίνωση μεγάλων απωλειών από την γερμανική IKB (Deutsche

⁵¹ Ramskogler Paul (2015), «Tracing the origins of the financial crisis», *OECD Journal - Financial Market Trends*, Vol. 2014/2, OECD: 51

Industriebank). Η τράπεζα διασώθηκε τόσο από κεφάλαια της μητρικής KfW όσο και από κρατικά κεφάλαια.

•Στις 14 Σεπτεμβρίου 2007 η βρετανική τράπεζα Northern Rock αντιμετωπίζει φυγή κεφαλαίων (bank run) και ζητά χορήγηση ρευστότητας από την τράπεζα της Αγγλίας. Η τράπεζα είχε δανειστεί μεγάλα ποσά ώστε να εκδώσει υποθήκες προς τους πελάτες της. Οι τίτλοι που βασίστηκαν στις υποθήκες αυτές από την έναρξη της κρίσης και μετά δεν μπορούσαν να μεταπωληθούν στις αγορές με αποτέλεσμα η τράπεζα να αντιμετωπίσει σοβαρό πρόβλημα ρευστότητας. Το 2008 η τράπεζα εθνικοποιήθηκε και το 2012 εξαγοράστηκε από την Virgin Money plc.

•Στις 14 Μαρτίου 2008 η χρεοκοπημένη επενδυτική τράπεζα Bear Sterns εξαγοράζεται από την JP Morgan η οποία (Bear Sterns) είχε μεγάλη ανάμιξη στη αγορά των τίτλων που βασίζονταν στις subprime υποθήκες.

•Στις 7 Σεπτεμβρίου 2008 η κυβέρνηση των ΗΠΑ διασώζει τις ημικρατικές (κρατικά χρηματοδοτούμενες) χρηματοπιστωτικές εταιρείες Freddie Mac και Fannie Mae οι οποίες είχαν οφειλόμενα 5 τρισεκατομμυρίων σε τιτλοποιημένες υποθήκες και χρέη.

•Στις 15 Σεπτεμβρίου 2008 η χρηματοπιστωτική εταιρεία Lehman Brothers (τέταρτη μεγαλύτερη στις ΗΠΑ) χρεοκοπεί προκαλώντας πανικό παγκόσμια. Και εδώ φυσικά μιλάμε για μεγάλη έκθεση στην αγορά subprime υποθηκών. Μέχρι τις αρχές Σεπτεμβρίου η εταιρεία κατέληξε να έχει ρευστότητα 1 δισεκατομμυρίου δολαρίων με τις όποιες προσπάθειες εξαγοράς της να καταλήγουν στο κενό. Η απόφαση της κυβέρνησης Bush να αφηθεί να χρεοκοπήσει η τράπεζα ήταν μάλλον πολιτική στα πλαίσια του «ηθικού κινδύνου» που θα προκαλούσε η διάσωση μίας ιδιωτικής τράπεζας. Ο πανικός που προκλήθηκε μετέπειτα προκάλεσε και την εσπευσμένη εξαγορά της Merrill Lynch από την Bank of America.

•Στις 17 Σεπτεμβρίου 2008 η βρετανική HBOS, ο μεγαλύτερος εκδότης υποθηκών στην Βρετανία διασώζεται από την Lloyds TSB μετά από μια μεγάλη πτώση στην μετοχή της.

•Στις 25-29 Σεπτεμβρίου 2008 οι αμερικανικές τράπεζες Washington Mutual και Wachovia χρεοκοπούν.

- Στις 30 Σεπτεμβρίου 2008 η Ιρλανδία αφού έχει ήδη περάσει σε ύφεση αντιμετωπίζει μια δική της «στεγαστική φούσκα». Η Ιρλανδική κυβέρνηση αποφασίζει να ανακεφαλαιοποιήσει Allied Irish Bank, Bank of Ireland και Anglo Irish Bank. Το 2010 η Ιρλανδία λαμβάνει επιπρόσθετα δάνεια διάσωσης από την Ε.Ε. και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ύψους 85 δισεκατομμυρίων ευρώ.
- Οκτώβριος 2008, ο υπουργός οικονομικών των ΗΠΑ Hank Paulson ενεργοποιεί το πρόγραμμα διάσωσης Troubled Asset Relief Program (TARP).
- Στις 7-8 Οκτωβρίου 2008 οι τρεις μεγαλύτερες τράπεζες της Ισλανδίας Glitnir, Kaupthing, και Landsbanki καταρρέουν μετά από ένα ράλι απορύθμισης εισροής διεθνών καταθέσεων, ιδιωτικού και διατραπεζικού δανεισμού που ξεκίνησε στις αρχές τις δεκαετίας του 2010. Το Ισλανδικό κράτος κρατικοποιεί τις τράπεζες με το κόστος διάσωσης τους να ανέρχεται σε περίπου στο 20% του ΑΕΠ.
- Στις 13 Οκτωβρίου 2008 το Βρετανικό κράτος διασώζει τις Royal Bank of Scotland, Lloyds TSB και HBOS με ένα πακέτο περίπου 37 δισεκατομμυρίων στερλινών.
- Στις 2 Μαΐου 2010 η κυβέρνηση Παπανδρέου προσφεύγει στην παροχή ρευστότητας από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, της Ε.Ε. και της ΕΚΤ μετά την εκτόξευση των spreads των ελληνικών ομολόγων, των αναθεωρήσεων του ελλείμματος κτλ. Το κράτος έχει ουσιαστικά χρεοκοπήσει. Μετά από τρία μνημόνια λιτότητας και ένα «μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα» η χώρα χάνει περίπου 25% του ΑΕΠ, το κόστος των δανείων διάσωσης ανεβάζει το δημόσιο χρέος στο 175% του ΑΕΠ, η ανεργία φτάνει το 27% στους ενήλικες και 55% στους νέους και περίπου 200.000 - 300.000 εργατικού δυναμικού μεταναστεύουν.
- Στις 5 Μαΐου 2011 το ίδιο μνημονιακό σχήμα λιτότητας/παροχής ρευστότητας συνάπτεται μεταξύ της Πορτογαλίας και των Δ.Ν.Τ, Ε.Ε., Ε.Κ.Τ.
- Στις 27 Σεπτεμβρίου 2012 θεσμοθετείται ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας (ESM – European Stability Mechanism) ως μόνιμος οργανισμός παροχής οικονομικής βοήθειας σε μέλη της Ε.Ε. που αντιμετωπίζουν προβλήματα χρηματοδότησης. Φυσικά, τα δάνεια αυτά συνοδεύονται από τα ανάλογα μνημόνια λιτότητας.

- Δεκέμβριος 2012 Η Ισπανία λαμβάνει κεφάλαια από τον ESM για την διάσωση του τραπεζικού της τομέα παράλληλα με την θέσπιση επιπλέον μέτρων λιτότητας ως απαίτηση για την κεφαλαιακή παροχή.

Κεφάλαιο 3^ο: Η κρίση του 2008 και η Ευρωπαϊκή Ένωση

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει μία προσέγγιση του τρόπου οργάνωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως χώρου αναπαραγωγής του κεφαλαίου, των εσωτερικών οικονομικών συσχετισμών και τις αλλαγές (αλλά και τις διαψεύσεις) που επέφερε η χρηματοπιστωτική κρίση. Παράλληλα, θα εξεταστεί και το κοινό νόμισμα ως βασικό εργαλείο ενοποίησης των διαφορετικών καπιταλισμών των μελών της Ε.Ε. με τα όποια πλεονεκτήματα και αντιφάσεις που δημιούργησε. Η Ε.Ε. δεν είναι αυτός ο φάρος ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ευημερίας όπως πολλοί αρέσκονται να υποστηρίζουν. Ακόμα και αυτή, η εποχή της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας που στα προγράμματα της είχε σαν βασικό πυλώνα το κοινωνικό κράτος, έχει παρέλθει εδώ και δεκαετίες. Τα κόμματα αυτά είτε έχουν προσχωρήσει απόλυτα στη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία (ίσως με μία κάπως μεγαλύτερη μέριμνα για τα, κάπως αόριστα είναι η αλήθεια, ανθρώπινα δικαιώματα ως ειδοποιό διαφορά από τα δεξιάς αναφοράς κόμματα), είτε έχουν καταποντιστεί εκλογικά (Γερμανία, Ελλάδα). Η Ε.Ε. αποτελεί άλλο ένα πεδίο αναπαραγωγής και διεύρυνσης του κεφαλαίου. Προωθεί τις πολιτικές εκείνες που όχι μόνο καθυποτάσσουν τον κόσμο της εργασίας στις επιταγές του κεφαλαίου αλλά αποτελεί και έναν μηχανισμό προπαγάνδης της «ιδεολογίας» του. Η «κοινή λογική» επιτάσσει την συμμόρφωση διότι σε διαφορετική περίπτωση η πολυπόθητη ανταγωνιστικότητα και η ροή των πάντα «φοβισμένων» επενδυτών μειώνεται ενώ η εμπιστοσύνη των χρηματοπιστωτικών αγορών και η καλή βαθμίδα αξιολόγησης από τους αντίστοιχους οίκους (και κατ' επέκταση το χαμηλό ύψος των spreads) χάνονται. Με τη σειρά τους, τα κράτη μέλη δεν μπορούν να ξεφύγουν από το πλαίσιο αυτό αν ποτέ είχαν κάποια τέτοια πρόθεση. Ο διεθνής κεφαλαιακός ανταγωνισμός και ο συλλογικός κεφαλαιοκράτης της κάθε χώρας εκφράζονται μέσα και εξυπηρετούνται από τα επί μέρους αστικά κράτη.

3.1 Η Ευρωπαϊκή Ένωση, πρώτες ενοποιήσεις – διεύρυνση, βασικοί θεσμοί

Τη 18^η Απριλίου 1951 η Ολλανδία, το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο, η Δυτική Γερμανία, η Γαλλία και η Ιταλία υπογράφουν τη Συνθήκη των Παρισίων

και δημιουργούνε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα. Δημιουργούνε έτσι μία κοινή αγορά για τον άνθρακα και το χάλυβα,

«αγαθά απαραίτητα τόσο για την βιομηχανοποίηση όσο και για την ανοικοδόμηση της Ευρώπης [...] και τις πολεμικές προσπάθειες/προετοιμασίες κάθε έθνους»⁵².

Στις 25 Μαρτίου 1957 υπογράφεται η Συνθήκη της Ρώμης και Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Τη δεκαετία του 1960 η ΕΟΚ και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα ενοποιούνται (1967) και τα μέλη καταργούνε τους δασμούς στις μεταξύ τους συναλλαγές. Την ίδια ημερομηνία υπογράφεται και η συνθήκη Euratom με την οποία δημιουργήθηκε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας, μια κοινή αγορά για την ατομική ενέργεια στην Ευρώπη. Η Δανία, η Ιρλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο προσχώρησαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση την 1^η Ιανουαρίου 1973, αυξάνοντας τον αριθμό των κρατών μελών σε εννέα (το Ηνωμένο Βασίλειο μετά από δημοψήφισμα στις 23 Ιουνίου 2016 αποφάσισε να αποχωρήσει από την Ε.Ε με την τελική έξοδο να έχει καθοριστεί στις 29 Μαρτίου 2019). Η Ελλάδα προσχωρεί τη 1^η Ιανουαρίου 1981 με την Πορτογαλία και την Ισπανία να προσχωρούν τη 1^η Ιανουαρίου 1986. Το 1986 υπογράφεται η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη. Πρόκειται για μια Συνθήκη που παρέχει τη βάση για ένα τεράστιο εξαετές πρόγραμμα με στόχο την επίλυση των προβλημάτων που έχουν σχέση με την ελεύθερη ροή του εμπορίου διαμέσου των συνόρων της ΕΟΚ και δημιουργεί την «ενιαία αγορά». Το 1985 το Βέλγιο, η Γαλλία, η Δυτική Γερμανία, το Λουξεμβούργο και η Ολλανδία προσχωρούνε στη Συνθήκη του Σένγκεν η οποία προέβλεπε τη σταδιακή κατάργηση των συνοριακών ελέγχων, η συνθήκη θα αρχίσει να εφαρμόζεται ουσιαστικά τη δεκαετία του 1990. Το 1986 υπογράφεται η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, ένα εξαετές πρόγραμμα με στόχο την εμπορική ένωση των κρατών μελών και την δημιουργία της ενιαίας αγοράς. Τον Οκτώβριο του 1990 ενώνονται η Ανατολική Γερμανία και η Δυτική Γερμανία μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Στις 7 Φεβρουαρίου 1992 υπογράφηκε η Συνθήκη του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η ΕΟΚ μετονομάζεται σε Ευρωπαϊκή Ένωση και μπαίνουν οι βάσεις για την νομισματική ένωση μέσω κάποιων πρόσθετων οικονομικών στόχων για τα μέλη. Στη συνθήκη αυτή προβλέπονταν τρία στάδια

⁵² MacDonald Roderick (2018), *Eurocritical- A crisis of the euro currency*, London, Palgrave Macmillan:

«στο πρώτο στάδιο προβλέπονταν η ελεύθερη κίνηση των κεφαλαίων μεταξύ των συμμετεχόντων κρατών. Κατά το δεύτερο στάδιο, από τα κράτη μέλη απαιτήθηκε να ικανοποιούν κάποια κριτήρια απόδοσης πριν την έναρξη του τρίτου σταδίου, αυτού της εισαγωγής του ευρώ. Το πρωτόκολλο για την διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος όριζε ότι το έλλειμμα δεν θα πρέπει να ξεπερνάει το 3% του ΑΕΠ και το εθνικό χρέος δεν θα πρέπει να ξεπερνάει το 60% του ΑΕΠ»⁵³.

Η συνθήκη του Μάαστριχτ τροποποιήθηκε από τις: Συνθήκη του Άμστερνταμ (υπογράφηκε το 1997), Συνθήκη της Νίκαιας (2001), Συνθήκη της Λισσαβόνας (2007) , με τα προαναφερθέντα κριτήρια να διατηρούνται. Το 1995 η ΕΕ υποδέχεται τρία ακόμη νέα μέλη: την Αυστρία, τη Φινλανδία και τη Σουηδία. Τα νομίσματα του κοινού νομίσματος (ονόματι ευρώ, νομισματικού διάδοχου της λογιστικής μονάδας ECU) διατίθενται στην κυκλοφορία τη 1^η Ιανουαρίου 2002. Το ευρώ υιοθετείται ως το εθνικό νόμισμα από 19 εκ των 28 (27 μετά την ολοκλήρωση της αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου το 2019) κρατών μελών. Το 2004 η Ευρωπαϊκή Ένωση γνωρίζει την μεγαλύτερη διεύρυνση της με την εισδοχή των: Τσεχία, Κύπρος, Εσθονία, Ουγγαρία, Πολωνία, Μάλτα, Λιθουανία, Λεττονία, Σλοβακία, Σλοβενία. Το 2007 γίνονται μέλη η Ρουμανία και η Βουλγαρία και τέλος, το 2013, η Κροατία.

Βασικό όργανο ρύθμισης της οικονομικής λειτουργίας, χάραξης οικονομικής και νομισματικής πολιτικής είναι η *Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα* (ΕΚΤ). Δημιουργήθηκε το 1998 και στις αρμοδιότητες της συμπεριλαμβάνονται (Πηγή: <https://europa.eu/european-union/>): ο καθορισμός των επιτοκίων με τα οποία δανείζει τις ευρωπαϊκές, εμπορικές τράπεζες, διαχείριση των συναλλαγματικών αποθεμάτων της ζώνης του ευρώ (Ευρωζώνη – χώρες που υιοθέτησαν το ευρώ ως νόμισμα) και την αγορά ή πώληση νομισμάτων, ώστε να διατηρείται η ισοτιμία των συναλλαγματικών ισοτιμιών, διασφάλιση της κατάλληλης εποπτείας των χρηματοπιστωτικών αγορών και ιδρυμάτων από τις εθνικές αρχές, καθώς και της ομαλής λειτουργίας των συστημάτων πληρωμών, παροχή ρευστότητας στις εμπορικές τράπεζες, εξουσιοδότηση των χωρών της Ευρωζώνης να εκδίδουν χαρτονομίσματα ευρώ, παρακολούθηση των τάσεων και των τιμών και αξιολόγηση των κινδύνων που προκύπτουν για τη σταθερότητα των τιμών.

⁵³ MacDonald Roderick, όπ.π. : 80

Ανάλογα, στο πολιτικό και νομοθετικό επίπεδο, η *Ευρωπαϊκή Επιτροπή* αποτελεί το πολιτικά ανεξάρτητο εκτελεστικό όργανο της Ε.Ε. Είναι το μόνο αρμόδιο όργανο για την κατάρτιση προτάσεων για νέα ευρωπαϊκή νομοθεσία, και εφαρμόζει τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της Ε.Ε. Αποτελείται από 28 επιτρόπους (έναν για κάθε χώρα) με αρμοδιότητες (Πηγή: <https://europa.eu/european-union/>): Καθορισμός των προτεραιοτήτων δαπανών της ΕΕ, από κοινού με το Συμβούλιο και το Κοινοβούλιο, κατάρτιση των ετήσιων προϋπολογισμών και υποβολή αυτών προς έγκριση στο Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, εποπτεία περί του πως δαπανώνται τα χρήματα της Ε.Ε., μέσω εξονυχιστικού ελέγχου που πραγματοποιεί το *Ελεγκτικό Συνέδριο* (ΕΕΣ -ελεγκτικό όργανο της Ε.Ε. που ασχολείται κυρίως με την καταπολέμηση της διαφθοράς και τον έλεγχο διαχείρισης κοινοτικών κονδυλίων από τους διάφορους οργανισμούς της Ε.Ε., χώρες της ΕΕ και τις χώρες που λαμβάνουν βοήθεια από την Ε.Ε.). Το *Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης* αποτελεί το συμβούλιο των υπουργών όλων των κρατών μελών της Ε.Ε. Κύριες αρμοδιότητες του είναι η διαπραγμάτευση και θέσπιση της νομοθεσίας της Ε.Ε., από κοινού με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, με βάση τις προτάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, συντονισμός των πολιτικών των χωρών της ΕΕ, χάραξη εξωτερικής πολιτικής, με βάση τις κατευθυντήριες γραμμές του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, σύναψη διεθνών συμφωνιών έγκριση του ετήσιου προϋπολογισμού της Ε.Ε., από κοινού με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Το *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο* είναι το νομοθετικό σώμα της Ε.Ε. Εκλέγεται άμεσα από τους πολίτες της Ε.Ε. κάθε 5 χρόνια και αποτελείται από 751 (750 συν τον πρόεδρο). Ο αριθμός των ευρωβουλευτών για κάθε χώρα είναι ανάλογος του πληθυσμού της, αλλά καμία χώρα δεν μπορεί να έχει λιγότερους από 6 ή περισσότερους από 96 βουλευτές. Οι βουλευτές συγκροτούν ομάδες με βάση την πολιτική τους τοποθέτηση (Πηγή: <https://europa.eu/european-union/>). Οι αρμοδιότητες του είναι νομοθετικές, εποπτικές και δημοσιονομικές. Το *Ευρωπαϊκό Συμβούλιο* αποτελεί όργανο που απαρτίζεται από τα υψηλότερα κλιμάκια εξουσίας των κρατών που απαρτίζουν την Ε.Ε. Οι σύνοδοι του έχουν τον χαρακτήρα συνόδων κορυφής. Αποτελείται από τους αρχηγούς κρατών όλων των κυβερνήσεων των μελών της Ε.Ε, τον πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και τον Υπάτο Εκπρόσωπο για θέματα Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας. Συνήθως συνεδριάζει 4 φορές τον χρόνο – όμως ο πρόεδρος μπορεί να συγκαλεί έκτακτες συνεδριάσεις για την επίλυση επειγόντων θεμάτων. Καθορίζει τις γενικές κατευθύνσεις και πολιτικές προτεραιότητες της ΕΕ, δεν θεσπίζει όμως νομοθεσία,

ασχολείται με σύνθετα ή ευαίσθητα θέματα που δεν μπορούν να επιλυθούν σε χαμηλότερο επίπεδο διακυβερνητικής συνεργασίας, καθορίζει την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας, επιλέγει και ορίζει τους υποψηφίους για ορισμένα υψηλά αξιώματα της ΕΕ, όπως του προέδρου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. (Πηγή: <https://europa.eu/european-union/>).

Η απαρτίωση των βασικών οργάνων της Ε.Ε. και των αρμοδιοτήτων τους ίσως να μην έχει και μεγάλη σημασία. Οι οικονομικές πολιτικές είναι λίγο-πολύ προδιαγεγραμμένες και υπαγορεύονται από τις τάσεις των αγορών, τον ανταγωνισμό των διάφορων ιμπεριαλισμών και κεφαλαίων, τον νεοφιλελεύθερο τρόπο διαχείρισης κράτους και οικονομίας. Οι κύριες πολιτικές δυνάμεις που απαρτίζουν άλλωστε το Ευρωκοινοβούλιο είναι νεοφιλελεύθερης κατεύθυνσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ακόμα και αν δεν ήταν θα παρουσιάζονταν πολιτικές υπέρ της εργασίας και των πολιτών. Όπως το τοποθετούν χαρακτηριστικά οι Μηλιός - Σωτηρόπουλος - Λαπατσιώρας περί της γέννησης, της εξέλιξης, του σκοπού της Ε.Ε. και το ευρώ:

«Για μια σειρά από ειδικούς ιστορικούς και κοινωνικούς λόγους, που σχετίζονται τόσο με την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας (στα αναπτυγμένα ευρωπαϊκά κράτη), όσο και με τις ιδιαίτερες ιμπεριαλιστικές συνθήκες της μεταπολεμικής περιόδου, μια ομάδα ευρωπαϊκών κρατικών οντοτήτων έθεσε σε λειτουργία το σχέδιο της ενιαίας αγοράς (τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1970) το οποίο καθοδηγούνταν από την πρόθεση διασφάλισης της σταθερότητας των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Σταδιακά, το εν λόγω σχέδιο κατέληξε να ενσωματώνει μια μακροπρόθεσμη στρατηγική διαχείρισης των ευρωπαϊκών καπιταλισμών, που στηριζόταν βεβαίως στην προοπτική εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος»⁵⁴

Οποιαδήποτε πολιτική δύναμη και πολιτικός σχηματισμός, οποιασδήποτε πολιτικής προσέγγισης, δεν έχει σαν στόχο την απεμπλοκή από τον καπιταλισμό ως τρόπο παραγωγής και κοινωνικής οργάνωσης, αργά ή γρήγορα, θα αναγκαστεί υπό το βάρος των οικονομικών συνεπειών να «ενδώσει». Τα διάφορα όργανα της Ε.Ε. προωθούν ενεργά την το νεοφιλελεύθερο μοντέλο διότι, στον καπιταλισμό πράγματι, δεν υπάρχει εναλλακτική κατά το προσφιλές σύνθημα των κάθε λογής απολογητών της «ελεύθερης αγοράς». Στον διεθνή καπιταλιστικό ανταγωνισμό

⁵⁴ Sotiropoulos Dimitris P., Milios John, Lapatsioras Spyros (2013), *A Political Economy of Contemporary Capitalism and its Crisis: Demystifying Finance*, New York, Routledge: 191

δεν υπάρχουν περιθώρια δημοσιονομικών ελιγμών, με την έννοια μιας μακροπρόθεσμης βελτίωσης των όρων εργασίας και των εισοδημάτων για παράδειγμα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Ε.Ε. και τα όργανα της αποτελούνε μια μορφή «χρηματιστικοποίησης της πολιτικής», δηλαδή, του προσδιορισμού του κινδύνου, της διαχείρισης του (του κινδύνου), της συμπίεσης της εργασίας, την ακύρωση του κοινωνικού κράτους και τελικά της ομοιομορφίας του πολιτικού πεδίου. Ομοιομορφία που θα είναι απόλυτα συντονισμένη με τις τάσεις του κεφαλαίου και της αναπαραγωγής του καθώς και του ανταγωνισμού των επί μέρους καπιταλισμών στο διεθνές επίπεδο. Συμπερασματικά, το κοινό νόμισμα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως το παράγωγο/εργαλείο αποτίμησης και διαχείρισης του κινδύνου (δηλαδή της διαχείρισης και συμπίεσης της εργασίας) και απαραίτητος όρος για την δημιουργία μιας λειτουργικής, κοινής και (κυριότερα) ανταγωνιστικής αγοράς, παρά τις όποιες εγγενείς αντιφάσεις που προκαλεί.

3.2 Η κρίση του ΕΝΣ, η υλοποίηση του ευρώ και το τρίλημμα πολιτικής.

Το 1979 στα πλαίσια της αποφυγής των συναλλαγματικών διακυμάνσεων και της χρηματοπιστωτικής κρίσης της δεκαετίας του 1970 (στασιμοπληθωρισμός και ύφεση 1973-1975 με προηγούμενη πετρελαϊκή κρίση-1973) ιδρύθηκε το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (ΕΝΣ). Το ΕΝΣ αποτέλεσε ένα σύστημα συναλλαγματικών ισοτιμιών και διήρκησε μέχρι το 1999 οπότε και αντικαταστάθηκε από τη Ζώνη του Ευρώ. Ο σκοπός ήταν οι σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες μεταξύ των διαφορετικών νομισμάτων των κρατών μελών δηλαδή η νομισματική σταθερότητα. Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες καθορίζονταν μέσω της Ευρωπαϊκής Λογιστικής Μονάδας⁵⁵ (ECU) και του Μηχανισμού Συναλλαγματικής Ισοτιμίας (ΜΣΙ/ERM - Exchange Rate Mechanism).

Στα πλαίσια του ΜΣΙ προβλέπονταν σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες για τις οποίες υπήρχε ένα περιθώριο προσαρμογής

⁵⁵ ECU, λογιστική μονάδα/«ηλεκτρονικό νόμισμα» πρόδρομος του Ευρώ (ισοτιμία 1:1) που προέκυψε από ένα «νομισματικό καλάθι» των νομισμάτων των κρατών μελών και χρησιμοποιήθηκε για την τιμολόγηση αγαθών, υπηρεσιών και στοιχείων ενεργητικού ανάλογα και με την οικονομική βαρύτητα κάθε χώρας.

«±2,25% γύρω από τη διμερή κεντρική ισοτιμία σε σχέση με τις άλλες χώρες του ΕΝΣ (το όριο αυτό ορίστηκε στο 6% για την Ιταλία, την Ισπανία, το Ην. Βασίλειο και την Πορτογαλία που δεν είχαν γίνει μέλη του ΕΝΣ εξ αρχής)»⁵⁶.

Παράλληλα, δημιουργήθηκαν οι χρηματοπιστωτικοί μηχανισμοί μέσω των οποίων χρηματοδοτούνταν το εκάστοτε κράτος-μέλος που αντιμετώπιζε αρνητικά ισοζύγια πληρωμών και καλούνταν να υπερασπιστεί τις διμερείς συναλλαγματικές ισοτιμίες. Καθώς η Δυτική Γερμανία αντιμετώπιζε με αύξηση των επιτοκίων τον πληθωρισμό που προέκυψε με την χρηματοδότηση της Ανατολική Γερμανία μετά την επανένωση, δημιουργήθηκαν αναταράξεις στο ΕΝΣ. Το μάρκο αποτελούσε άλλωστε το «νόμισμα άγκυρα» βάσει του οποίου καθορίζονταν οι ισοτιμίες με τα υπόλοιπα νομίσματα.

Παράλληλα, ενώ το δολάριο υποτιμούνταν, το μάρκο ανατιμούνταν, με πολλές Βρετανικές εξαγωγές να αποτιμούνται σε δολάρια. Από το καλοκαίρι του 1992 το ΕΝΣ δέχεται ισχυρές κερδοσκοπικές επιθέσεις στις αγορές ξένου συναλλάγματος (ΞΣ). Μάλιστα: «τα παράγωγα έπαιξαν ένα κρίσιμο ρόλο, εφόσον αυτά ήσαν τα κατ' εξοχήν οχήματα της αγοράς ΞΣ»⁵². Την 16 Σεπτεμβρίου 1992 («Μαύρη Τετάρτη») το Ηνωμένο Βασίλειο αποσύρεται από το ΕΝΣ καθώς δεν μπορούσε πλέον να πετύχει τους καθορισμένους από το ΕΝΣ στόχους και να αντιμετωπίσει τις κερδοσκοπικές επιθέσεις (σορτάρισμα). Το Ηνωμένο Βασίλειο τη περίοδο εκείνη παρουσίαζε δυσχερέστερη δημοσιονομική θέση από τη Γερμανία:

«πληθωρισμό τρεις φορές υψηλότερο από αυτό της Γερμανίας, πολύ υψηλότερα επιτόκια, διψήφια δημόσια ελλείμματα, και το σπουδαιότερο, ένα χρηματοπιστωτικό σύστημα γεμάτο από ενυπόθηκα στεγαστικά δάνεια, η μεγάλη πλειοψηφία των οποίων είχε συναφθεί με όρους κυμαινόμενου και όχι σταθερού επιτοκίου»⁵⁷.

Οι διαφορές επιτοκίων μεταξύ Γερμανίας - Ηνωμένου Βασιλείου οδήγησαν στην εκτίμηση ότι επίκειται μία υποτίμηση της στερλίνας. Τα διάφορα κερδοσκοπικά κεφάλαια δεν έμειναν στην εκτίμηση μόνο αλλά «πόνταραν» ενεργά προς την κατεύθυνση της υποτίμησης (στοίχημα αντίστροφο του λεγόμενου carry trade),

⁵⁶ Σωτηρόπουλος Δημήτρης Π., Μηλιός Γιάννης, Λαπατσιώρας Σπύρος (2018), «Η χρηματιστικοποίηση ως τεχνολογία εξουσίας, Ιστορικά Παραδείγματα», Αθήνα, *Θέσεις*: 23

⁵⁷ Σωτηρόπουλος, Μηλιός, Λαπατσιώρας 2018 όπ.π.:29

«Προβλέποντας κάποια αναπροσαρμογή στο εγγύς μέλλον, οι κερδοσκόποι της αγοράς συναλλάγματος δανείζονταν σε βρετανικές στερλίνες και επένδυαν σε γερμανικά μάρκα ή άλλα ισχυρά νομίσματα. Αυτή η γραμμή συναλλαγών είναι ταυτόσημη με την πώληση του ασθενούς νομίσματος (στερλίνα) και την αγορά του ισχυρού νομίσματος (γερμανικό μάρκο), προκειμένου να επωφεληθούν από την επερχόμενη στο εγγύς μέλλον υποτίμηση»⁵⁸.

Η τράπεζα της Αγγλίας για να συγκρατήσει την υποτίμηση του νομίσματος προχώρησε σε επαναγορά στερλίνας ή οποία όμως πωλούνταν σε γρηγορότερο ρυθμό στις αγορές ξένου συναλλάγματος. Παράλληλα, η κυβέρνηση αύξησε το ελάχιστο επιτόκιο δανεισμού από 10% σε 12% σε μία προσπάθεια να προσελκύσει τους επενδυτές προς την αντίθετη κατεύθυνση της αθρόας πώλησης στερλινών. Τα υψηλότερα επιτόκια βέβαια θα μπορούσαν να οδηγήσουν την οικονομία σε ύφεση:

«Τα υψηλότερα βραχυπρόθεσμα επιτόκια θα μπορούσαν να οδηγήσουν την οικονομία σε ύφεση, να απειλήσουν τη σταθερότητα του τραπεζικού τομέα, να αυξήσουν τις δανειακές υποχρεώσεις των νοικοκυριών, να επιδεινώσουν τα δημόσια χρηματοοικονομικά, και να περιστείλουν τη ζήτηση»⁵⁸.

Το κόστος υπεράσπισης της σταθερής ισοτιμίας γίνονταν υπερβολικά υψηλό και τελικά το Ηνωμένο Βασίλειο αποχωρεί προσωρινά από το ΕΝΣ χωρίς να επιστρέψει ποτέ. Τον ίδιο Σεπτέμβριο, την έξοδο από το ΕΝΣ ακολούθησε και η Ιταλία ενώ επηρεάστηκαν και νομίσματα χωρών μη μελών του ΕΝΣ. Μέχρι τον Αύγουστο του 1993 το ΕΝΣ είχε ουσιαστικά περάσει στη αχρηστία αφού οι νέοι κανόνες του ΕΝΣ II προέβλεπαν επιτρεπόμενες διακυμάνσεις της τάξης του 15% (ουσιαστικά ελεύθερη διακύμανση). Παρ' όλα αυτά η θέληση και ο στόχος για μία οικονομική και νομισματική ενοποίηση δεν έσβησε. Τα διδάγματα του ΕΝΣ (πρόδρομου της Ζώνης του Ευρώ στο γενικότερο πλαίσιο της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης-ΟΝΕ) αποτέλεσαν μέρος της πορείας προς την νομισματική ένωση. Μετά την κατάρρευση του ΕΝΣ έγινε φανερό ότι μια οικονομική ενοποίηση δεν είναι εφικτή χωρίς την νομισματική ένωση. Το «νέο πείραμα» του ευρώ λοιπόν ξεκινάει το 1999 ως λογιστική μονάδα και το κλείδωμα των συναλλαγματικών ισορροπιών ενώ το 2002 κυκλοφορεί κανονικά ως νόμισμα στα κράτη μέλη της Ευρωζώνης (ΕΖ).

⁵⁸ Σωτηρόπουλος, Μηλιός, Λαπατσιώρας 2018 όπ.π.:29

Δεν πρέπει να ξεχνάμε βέβαια ότι μια ένα σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών όπως το ΕΝΣ και κατ' επέκταση μία νομισματική ένωση όπως η Ευρωζώνη δεν ξεφεύγουν από το νεοφιλελεύθερο πλαίσιο της συμμόρφωσης στη λιτότητα, την πειθάρχηση της εργασίας και την διάλυση του κοινωνικού κράτους. Είναι στρατηγική επιλογή όλων των μελών ως προς την έκθεση των επί μέρους καπιταλισμών στον διεθνή ανταγωνισμό. Σε ένα σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών η σταθερή ισοτιμία μπορεί να διατηρηθεί από μία χώρα με ασθενέστερο νόμισμα μέσω της λιτότητας και των υψηλότερων κοστών δανεισμού

«Αυτό το μείγμα πολιτικής, όταν δεν υπερβαίνει κάποια όρια, είναι μάλλον ευπρόσδεκτο από την καπιταλιστική εξουσία, δεδομένου ότι υποχρεώνει την κρατική διακυβέρνηση να πειθαρχήσει στη νεοφιλελεύθερη στρατηγική. Πριν απ' όλα, αυτό ήταν, σε τελική ανάλυση, το βασικό κίνητρο των ευρωπαϊκών οικονομιών να ενταχθούν στο ΕΝΣ.»⁵⁹

Οι πρακτικές αυτές όμως αυτές έχουν κάποιο όριο καθώς όχι μόνο, ενδεχομένως, θα οδηγήσουν σε ύφεση αλλά παράλληλα αυξάνουν το «ρίσκο» της κοινωνικής αντίδρασης ενώ ταυτόχρονα πρέπει να συνυπολογιστεί και ο διεθνής παράγοντας όπως στην περίπτωση της διάλυσης του ΕΝΣ, πόσω μάλλον σε συνθήκες ελεύθερης διακίνησης κεφαλαίων. Αντίστροφα και η χώρα με το ισχυρό νόμισμα δεν μπορεί να παρέχει απεριόριστες πιστώσεις διότι κάτι τέτοιο θα προκαλούσε απώλειες στην κεντρική τράπεζα, στην περίπτωση αναπροσαρμογής των ισοτιμιών και πληθωριστικές τάσεις σε περίπτωση εισροής κεφαλαίων στη χώρα.

Η αξιοπιστία λοιπόν ενός συστήματος σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών εδράζεται λοιπόν στο κόστος που θα κληθεί να επωμιστεί κάποιο ή κάποια μέλη προκειμένου να διατηρηθεί. Αν το κόστος αυτό φτάσει σε απαγορευτικά ύψη τότε η το σύστημα αυτό παύει να υφίσταται όπως και έγινε με το ΕΝΣ. Εδώ λοιπόν εμφανίζεται και το λεγόμενο τρίλημμα πολιτικής:

«Σύμφωνα με αυτό, η σταθερότητα των συναλλαγματικών ισοτιμιών μιας οικονομίας που επιτρέπει την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων μεταξύ των συνόρων, μπορεί να επιτευχθεί μόνο εφόσον η νομισματική πολιτική είναι η προς ρύθμιση «μεταβλητή».

⁵⁹ Σωτηρόπουλος, Μηλιός, Λαπατσιώρας 2018 όπ.π.:26-27

Πρακτικά, αυτό συνεπάγεται την απώλεια των παραδοσιακών εργαλείων νομισματικής πολιτικής.»⁶⁰

Πιο συγκεκριμένα, στο κεϋνσιανό σχήμα των Krugman – Obstfeld τα κράτη έρχονται αντιμέτωπα με τρεις στόχους οι οποίοι είναι ανά δύο αλληλοαποκλειόμενοι. Οι στόχοι αυτοί είναι:

1. Ανεξαρτησία της νομισματικής πολιτικής
2. Σταθερότητα στις συναλλαγματικές ισοτιμίες
3. Απελευθέρωση στη διεθνή κίνηση των κεφαλαίων

Οι Μηλιός και Σωτηρόπουλος προτείνουν μια εναλλακτική διατύπωση:

1. Εθνικές πολιτικές στήριξης των όρων διαβίωσης της εργασίας
2. Σταθερότητα στις συναλλαγματικές ισοτιμίες
3. Απελευθέρωση του διεθνούς ανταγωνισμού και ένταση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου

Από τους τρεις αυτούς στόχους μόνο οι δύο μπορούν να ικανοποιηθούν ταυτόχρονα. Το σχήμα αυτό επιβεβαιώθηκε ξεκάθαρα τόσο κατά την κρίση και την κατάρρευση του ΕΝΣ όσο και στις πολιτικές ασηρότερης λιτότητας που εξαπέλυσε η Ε.Ε. και τα κράτη μέλη κατά την κρίση του 2008.

3.3 Η περίοδος «ευημερίας και ανάπτυξης» της Ε.Ε. στην εποχή της Ευρωζώνης

Θα ξεκινήσουμε την ενότητα αυτή με μια διάκριση που αναδείχθηκε εντός της Ε.Ε. Η διάκριση αυτή αναφέρεται στον διαχωρισμό μεταξύ των κρατών μελών του «κέντρου» και της «περιφέρειας». Γενικά ως «κέντρο» αναφέρονται τα βιομηχανοποιημένα, ή γενικότερα πιο ανεπτυγμένα, κράτη-μέλη που χονδρικά συγκεντρώνονται στον βορρά της Ευρώπης. Ως «περιφέρεια» νοούνται τα λιγότερο ανεπτυγμένα και βιομηχανοποιημένα κράτη-μέλη που γεωγραφικά εντοπίζονται στα νότια και τα ανατολικά εδάφη της Ευρώπης (με την εξαίρεση της Ιρλανδίας). Οι προσδιορισμοί αυτοί είναι αυθαίρετοι και χρησιμοποιούνται κυρίως για να υποδηλώσουν ροές κεφαλαίων από τις ανεπτυγμένες χώρες προς τις χώρες με μεγαλύτερο δυναμικό ανάπτυξης (άρα και κερδοφορίας). Μετά την κρίση του

⁶⁰ Σωτηρόπουλος, Μηλιός, Λαπατσιώρας 2018 όπ.π.:26

2008 έχουν πάρει μάλιστα και ηθικοπλαστικό χαρακτήρα με ρητορικά σχήματα περί «συνετού Βορρά» και «σπάταλου Νότου».

Σε μία νομισματική ένωση σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών όπου οι συναλλαγματικές ισοτιμίες είναι κλειδωμένες από ένα κοινό νόμισμα η τάση για επενδυτική στρατηγική (και άρα η ροή κεφαλαίων) θα πάρει τη μορφή, δανεισμός στην οικονομία του κέντρου - επένδυση στην οικονομία της περιφέρειας. Η επενδυτική ροή αυτή βασίζεται στην υψηλότερη κερδοφορία που παρουσιάζει η ταχύτερα αναπτυσσόμενη οικονομία της περιφέρειας («ενώ αυτό που αναμένεται είναι η σύγκλιση στην από μέρους της αγοράς εκτίμηση κινδύνου από χώρα σε χώρα»⁶¹) Η επενδυτική στρατηγική αυτή «μπορεί να θεωρηθεί ως μια συμφωνία αντιστάθμισης κινδύνου (*swap*)»⁶¹. Η ταυτότητα $V = B - B_f$ δίνει την αξία που λαμβάνει ο κάτοχος με B τη θετική θέση (όταν ο επενδυτής αγοράζει) στο περιφερειακό στοιχείο ενεργητικού και της αρνητικής θέσης (όταν ο επενδυτής πουλάει) στο στοιχείο ενεργητικού του κέντρου (έστω B_f).

«Στο βαθμό που η ένωση δεν βρίσκεται σε κρίση, η τιμή αυτή θα είναι πάντα θετική, ενεργοποιώντας τις εισροές κεφαλαίων στην περιφερειακή οικονομία και τις εκροές από την οικονομία του κέντρου (δηλαδή ανισορροπίες χρηματοοικονομικών συναλλαγών). Έτσι θα πρέπει, σε γενικές γραμμές, άλλωστε, να αντιλαμβανόμαστε τη δημιουργία των ανισορροπιών τρεχουσών συναλλαγών στην περίπτωση της ζώνης του ευρώ»⁶²

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην Ευρωζώνη (EZ) η μη πραγματοποίηση της συνθήκης ακάλυπτης ισοτιμίας επιτοκίου (UIP - uncovered interest parity: θεωρία κατά την οποία η διαφορά επιτοκίου μεταξύ δύο χωρών θα «απορροφηθεί» από την ανάλογη προσαρμογή της συναλλαγματικής ισοτιμίας κατά την ίδια περίοδο) παίρνει την μορφή που προαναφέρθηκε.

Η Ε.Ε. είναι μια οικονομική περιοχή που απαρτίζεται από μέλη με διαφορετικές προοπτικές ανάπτυξης (τουλάχιστον στην πρώτη φάση της, δηλαδή μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης και την έναρξη της υφεσιακής πορείας) με ένα μέρος αυτών των μελών να συνδέονται με κοινό νόμισμα (19 από τα 28 μέλη). Στην πρώτη φάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα μέλη της «περιφέρειας» γνώρισαν

⁶¹ Σωτηρόπουλος, Μηλιός, Λαπατσιώρας 2018 ό.π.:28

⁶² Σωτηρόπουλος, Μηλιός, Λαπατσιώρας 2018 ό.π.:29

μεγάλη, πραγματική, αύξηση στο ΑΕΠ τους, με τα μέλη του «κέντρου» να παρουσιάζουν μικρότερη, έως πολύ μικρότερη, αύξηση,

«Στην περίοδο 1995 έως το 2008, η Ελλάδα γνώρισε μια πραγματική άνοδο του ΑΕΠ που ανερχόταν σε 61%, και τα αντίστοιχα ποσοστά για την Ισπανία ήταν 56% και για την Ιρλανδία 124,1%, αντίθετα με ότι συνέβαινε στις πιο αναπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες. Η αύξηση του ΑΕΠ για την ίδια περίοδο ήταν 19,5% για τη Γερμανία, 17,8 για την Ιταλία, και 30,8 για τη Γαλλία»⁶³.

Η μεγάλη εισροή κεφαλαίων κατά την περίοδο αυτή προφανώς προέκυψε από την μεγαλύτερη κερδοφορία που παρουσίαζαν οι χώρες της περιφέρειας σε σχέση με αυτές του κέντρου. Στις χώρες της περιφέρειας όμως παρουσιάζονταν και σημαντικά ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Τα αυτό αποδεικνύει και ο παρακάτω χαρακτηριστικός πίνακας (Ανατύπωση και μερική μετάφραση από⁶⁴)

Table 1. GDP and domestic demand growth in various countries: 1995–2008

	Ελλάδα	Γερμανία	Ολλανδία	Ισπανία	Γαλλία	Ιρλανδία
πραγματικό ΑΕΠ	61.0%	19.5%	42.0%	56.0%	30.8%	124.1%
πραγματική κατανάλωση νοικοκυριών	55.7%	12.3%	33.1%	55.3%	35.5%	104.5%
πραγματικός ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου	102.8%	18.8%	56.3%	95.2%	55.8%	130.5%
πραγματική δημόσια κατανάλωση	51.1%	14.7%	41.4%	74.8%	20.0%	97.3%
ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (2008) % ΑΕΠ	-14.6%	+6.7%	+4.8%	-9.6%	-2.3%	-5.2%
όγκος εξαγωγών (αγαθά και υπηρεσίες)	131.4%	159.0%	114.1%	115.1%	76.0%	232.3%
όγκος εισαγωγών (αγαθά και υπηρεσίες)	123.1%	115.5%	117.8%	174.1%	101.8%	222.4%
τιμές εξαγωγών (αγαθά και υπηρεσίες)	56.4%	2.7%	18.0%	34.2%	7.2%	13.2%
τιμές εισαγωγών (αγαθά και υπηρεσίες)	51.0%	9.3%	14.3%	28.4%	7.9%	20.9%
δείκτης τιμών καταναλωτή	64.4%	22.2%	33.1%	47.5%	26.0%	47.2%

Source: Authors' own calculations based on data from OECD, Economic Outlook, Volume 2009/2, IMF.

Εικόνα 2. Τίτλος: Πίνακας 1. ΑΕΠ και αύξηση εγχώριας ζήτησης σε διάφορες χώρες: 1995-2008

Οι διεθνείς επενδύτες προφανώς δεν θα παρέβλεπαν μια πιο επικερδή επενδυτική ευκαιρία όπως αυτή των χωρών της περιφέρειας της Ε.Ε. ειδικά μετά την εγκαθίδρυση της Ευρωζώνης. Οι υψηλές ροές κεφαλαίων λόγω μεγαλύτερων περιθωρίων κέρδους της περιφέρειας αναπτύχθηκαν και για ένα ακόμα λόγο. Το ευρώ λειτούργησε και ως «θωράκιση» των χωρών της περιφέρειας από μια σειρά

⁶³ Sotiropoulos, Milios, Lapatsioras 2013 ό.π.: 193

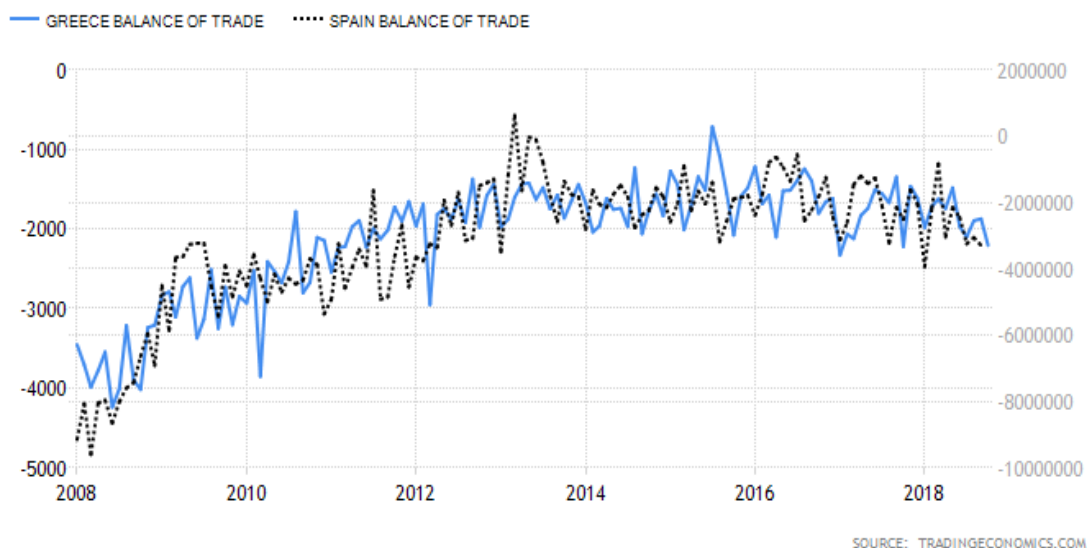
⁶⁴ Milios John, Sotiropoulos Dimitris P., 2010, «Crisis of Greece or crisis of the euro? A view from the European 'periphery'», Journal of Balkan and Near Eastern Studies, Vol. 12, Num. 3, Routledge: 228

κινδύνων όπως οι συναλλαγματικές ισοτιμίες. Σημειώθηκε λοιπόν παράλληλα και μια μεγάλη ροή επενδύσεων από τις χώρες του κέντρου προς τις χώρες της περιφέρειας με αποτέλεσμα οι χώρες αυτές να καταγράφουν ισχυρά πλεονάσματα στο (χρηματοπιστωτικό) ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και αύξηση του ΑΕΠ (με εξαίρεση την Πορτογαλία). Στο εμπορικό ισοζύγιο η εικόνα είναι ανεστραμμένη όπως βλέπουμε στον πίνακα της εικόνας 2.

«Επενδύσεις διαφόρων ειδών σε αυτές τις χώρες τις κατέστησε ελκυστικές για τα κεφάλαια του κέντρου με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί ένα κανάλι μεταφοράς πόρων προς αυτές (με τη μορφή ιδιωτικών χρηματοπιστωτικών επενδύσεων)»⁶⁵

Παράλληλα, οι χώρες της περιφέρειας ενσωματώθηκαν στην ίδια νομισματική πολιτική, δηλαδή στο καθεστώς του ενιαίου ονομαστικού επιτοκίου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Το επιτόκιο με το οποίο η ΕΚΤ παρείχε ρευστότητα στις τράπεζες των χωρών της περιφέρειας ήταν αρκετά χαμηλότερο από αυτό της εποχής προ του κοινού νομίσματος. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τον μεγαλύτερο πληθωρισμό που παρουσιάζονταν σε αυτές τις χώρες, είχε ως αποτέλεσμα τα επιτόκια δανεισμού των τραπεζών να είναι ακόμα χαμηλότερα. Ως συνέπεια παρουσιάστηκε μια σημαντική αύξηση τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου δανεισμού που με τη σειρά της προσανατόλισε την παραγωγή προς την εξυπηρέτηση της αυξημένης εγχώριας ζήτησης και αύξησε τον πληθωρισμό (μειώνοντας περαιτέρω τα επιτόκια). Η αυξημένη ζήτηση όμως, το «φτηνό χρήμα» και ο «εύκολος» δανεισμός, το «ακριβό» ευρώ, επέφεραν και απώλεια ανταγωνιστικότητας εξαγωγών (υψηλά κόστη παραγωγής, μείωση κερδών λόγω πληθωρισμού) με αποτέλεσμα την αύξηση των εισαγωγών και την χειροτέρευση του εμπορικού ισοζυγίου. Το παρακάτω διάγραμμα παρουσιάζει το εμπορικό ισοζύγιο Ισπανίας και Ελλάδας σε παράθεση. Οι ομοιότητες είναι προφανείς.

⁶⁵ Milios, Sotiropoulos 2010, όπ.π.: 229

Εικόνα 3. Εμπορικό Ισοζύγιο Ελλάδας και Ισπανίας σε παράθεση - Πηγή: tradingeconomics.com

Όπως χαρακτηριστικά το τοποθετούν οι Σωτηρόπουλος, Μηλιός, Λαπατσιώρας:

«Οι επίμονες καθαρές εισροές κεφαλαίου (αρνητική καθαρή αποταμίευση) μιας αναπτυσσόμενης χώρας πυροδοτεί την εγχώρια ζήτηση και το χρέος. Η αύξηση της εγχώριας ζήτησης ευθυγραμμίζει τις παραγωγικές επιχειρήσεις με την εγχώρια αγορά και αυξάνει το οικονομικό βάρος του τομέα των μη εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών.»⁶⁶

Η κατάσταση αυτή (ροή κεφαλαίων και επενδύσεων από το «κέντρο» στην «περιφέρεια», «φτηνός» δανεισμός από την ΕΚΤ) μέχρι ενός βαθμού αποσυμπίεσε τους όρους εργασίας και τα εισοδήματα στις χώρες της περιφέρειας. Η «συμβίωση» αυτή, χωρών με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης και κερδοφορίας, πράγματι, επέφερε μια ευδιάκριτη άνοδο του βιοτικού επιπέδου στις χώρες της περιφέρειας. Άνοδο όμως που σε μεγάλο μέρος της βασίστηκε στον ιδιωτικό και κρατικό δανεισμό. Το ίδιο δεν μπορεί να υποστηριχθεί όμως και για τους εργαζομένους στις χώρες του κέντρου. Εκεί, αντίστροφα, παρουσιάστηκε συμπίεση του κόστους παραγωγής. Η Ευρωζώνη λοιπόν, επιφανειακά, έμοιαζε να αντιστρατεύεται την στρατηγική της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό, της χειροτέρευσης των όρων εργασίας ακόμα και των οικονομικών κριτηρίων που έθεταν ως απαιτήσεις οι συνθήκες ίδρυσης της (δημόσιο χρέος έως 60% του ΑΕΠ κτλ.). Η αντίφαση αυτή όμως δεν άργησε να φανεί, με δραματικό τρόπο, στο

⁶⁶ Sotiropoulos, Milios, Lapatsioras 2013 όπ.π.: 197

προσκήνιο όταν η κρίση του 2008 ξέσπασε και οι αγορές προχώρησαν σε έναν «αναπροσδιορισμό και ανατιμολόγηση» του κινδύνου διαλύοντας την «συναίνεση» που είχε αναπτυχθεί εντός των τειχών της συμβίωσης των κρατών μελών της Ευρωζώνης.

Η κρίση αποκάλυψε κάποιες αντιφάσεις του τρόπου λειτουργίας της Ευρωζώνης (στην πρώτη φάση του) ως προς το δρόμο της νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης του κεφαλαίου. Η αναιμική ανάπτυξη των χωρών του κέντρου σε αντιστοιχία με την ισχυρή των χωρών της περιφέρειας (που εν πολλοίς βασίστηκε στον δανεισμό) δεν εξυπηρετούσε καθ' ολοκληρία την έκθεση στον ανταγωνισμό, την αξιολόγηση, την εξάλειψη των μη ανταγωνιστικών κεφαλαίων και την συμπίεση της εργασίας, παράλληλα όμως εξασφάλισε στους διεθνείς και ευρωπαίους (τράπεζες, ταμεία, funds κτλ) επενδυτές υψηλή κερδοφορία.

Ας δούμε κάποια ενδεικτικά νούμερα της έκθεσης των ευρωπαϊκών τραπεζών στα κρατικά χρέη των χωρών της περιφέρειας:

«Το 2010, η άμεση έκθεση των γερμανικών τραπεζών σε Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, αλλά και Ιταλία και Ιρλανδία ανερχόταν στο 20-23% του γερμανικού ΑΕΠ, ένα ποσό της τάξεως των 3,6 τρις δολαρίων. Η έκθεση των γαλλικών τραπεζών στις ίδιες χώρες υπολογίζεται στο 27-30% του ΑΕΠ της Γαλλίας, ή σε 2,8 τρις δολάρια. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτός ο δανεισμός περιλαμβάνει επίσης το δημόσιο χρέος (αν και το χρέος της γενικής κυβέρνησης παριστά ένα μικρότερο μέρος της έκθεσης των τραπεζών της ΕΖ στις χώρες που αντιμετωπίζουν πιέσεις από την αγορά, σε σχέση με τις απαιτήσεις αυτών των τραπεζών από τον ιδιωτικό τομέα). Τα κράτη της ΕΖ δανείζονται κυρίως από τα τραπεζικά συστήματα της ΕΖ. Μάλιστα, στα τέλη Σεπτεμβρίου 2009, οι ξένες αξιώσεις των ευρωπαϊκών τραπεζών από τον δημόσιο τομέα των κρατών-μελών ανέρχονταν σε 2,1 τρις δολάρια, ποσό που αντιστοιχούσε σε περισσότερο από 60% των ξένων τραπεζικών αξιώσεων από τα κράτη-μέλη της ΕΖ (βλ. BIS 2010).»⁶⁷

Από αυτό το σημείο και έπειτα (έκρηξη χρηματοπιστωτικής κρίσης 2008-έναρξη ύφεσης-διάσωση τραπεζών-πτώχευση και προσφυγή της Ελλάδας στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την ΕΚΤ-δανειακές συμβάσεις προς τις υπερχρεωμένες χώρες της περιφέρειας συνοδευόμενες από προγράμματα σκληρής λιτότητας) άνοιξε ο δρόμος προς την «εξομάλυνση», δηλαδή την προσαρμογή στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο οργάνωσης οικονομίας και κοινωνίας με ό,τι αυτό

⁶⁷ Sotiropoulos, Milios, Lapatsioras 2013 όπ.π.: 246

συνεπάγεται φυσικά όσον αφορά την εργασία και τα εισοδήματα των εργαζομένων.

3.4 Το χρέος ως εργαλείο πειθάρχησης στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο

Το χρέος, είτε κρατικό είτε ιδιωτικό, δεν αποτελεί έναν αριθμό σε κάποια φύλλα ισολογισμών. Αποτελεί το «όπλο» μέσω του οποίου το κεφάλαιο μπορεί να επιβάλλει τις πολιτικές του όπου και όποτε το θεωρεί σκόπιμο. Αυτό έγινε πιο προφανές κατά την κρίση του 2008 όταν «ξαφνικά» (δηλαδή μετά τον αναπροσδιορισμό και την ανατιμολόγηση του κινδύνου από τις αγορές) τα κρατικά χρέη των κρατών της περιφέρειας (τα οποία παρουσίαζαν υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα και χρέη ως ποσοστό του ΑΕΠ) έγιναν «άμεσα απαιτητά». Κράτη όπως η Ελλάδα απλά δεν μπορούσαν πλέον να αναχρηματοδοτήσουν το χρέος τους από τις αγορές (πώληση κρατικών ομολόγων) και αναγκάστηκαν να προσφύγουν στην χρηματοδότηση του Διεθνούς Νομισματικού ταμείου και της ΕΚΤ. Η χρηματοδότηση αυτή βέβαια δεν παρασχέθηκε από αλληλεγγύη όπως ευρέως προπαγανδίζουν οι μηχανισμοί και τα όργανα της Ε.Ε, αλλά υπό τον όρο σκληρής λιτότητας, απορύθμισης της αγοράς εργασίας και του κοινωνικού κράτους.

Προ κρίσης τα ελλείμματα των τρεχουσών συναλλαγών θεωρούνταν όχι μόνο επιτρεπτά αλλά και απόδειξη ότι η ΕΖ λειτουργούσε. Η πολιτική αυτή απέβλεπε στη λεγόμενη σύγκλιση εισοδημάτων των πολιτών των διάφορων χωρών μελών της Ε.Ε. Μάλιστα, η Ε.Ε. προχωρεί και σε επιχορηγήσεις υποδομών και παραγωγικών κλάδων με τον στόχο της κλίσης. Κάτι τέτοιο προβλέπεται άλλωστε και ως σκοπός της Ε.Ε.

«Στα πλαίσια της Ε.Ε. η σύγκλιση θεωρούνταν ένας θεμελιώδης οικονομικός μηχανισμός της Ε.Ε. όπως διατυπώθηκε στο άρθρο 130a της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (Single European Act-1986): Με στόχο την προώθηση της συνολικής αρμονικής ανάπτυξης, η Κοινότητα θα αναπτύξει δράσεις που οδηγούν στην ενδυνάμωση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής.»⁶⁸.

⁶⁸ Alcidi Cinzia, Nunez Ferrer Jorge, Di Salvo Mattia, Musmeci Roberto, Pilati Marta (2018), «Income Convergence in the EU: A tale of two speeds», CEPS Commentaries, Brussels, *ceps.eu*: 1

Στη βάση αυτή αναπτύχθηκαν τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, Ταμείο Συνοχής, Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης, Ευρωπαϊκό Ταμείο Θάλασσας και Αλιείας). Ταυτόχρονα βέβαια ισχύει και το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης όπου προβλέπεται ο έλεγχος των δημοσιονομικών πολιτικών των κρατών μελών και η διόρθωση (μέσω λιτότητας προφανώς) των υψηλών επιπέδων χρέους. Μια σχετικά πιο σύγχρονη ιδέα είναι αυτή της «Ε.Ε. πολλών ταχυτήτων» όπου οι περιοχές με διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης θα έχουν μεγαλύτερη ελευθερία ως προς την ανάπτυξη τους και την «ενσωμάτωση».

Σε κάθε περίπτωση, η κατάσταση οπού εμφανίζονταν ροές κεφαλαίων από τις χώρες του κέντρου προς τις χώρες της περιφέρειας (με τις τελευταίες να παρουσιάζουν ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών και υψηλό κρατικό χρέος) ήταν μια απόλυτα αποδεκτή πραγματικότητα από την Ε.Ε. Μετά το ξέσπασμα της κρίσης, σχεδόν εν μία νυκτί, τα ελλείμματα αυτά μετατράπηκαν σε «μιάσμα» και οι αντίστοιχες χώρες σε «γουρούνια» (PIIGS – Portugal, Ireland, Italy, Greece, Spain ακροστιχίδα από τα ονόματα των χωρών που αποτέλεσαν τον «ανεύθυνο και σπάταλο» πόλο της Ε.Ε, πόλο που έπρεπε να «πειθαρχηθεί»). Θα ήταν αφελές να θεωρήσουμε ότι οι μηχανισμοί αναπαραγωγής του κεφαλαίου στην περιοχή της Ε.Ε. και η ίδια η Ε.Ε. «πέσανε από τα σύννεφα» με την αλόγιστη σπατάλη κάποιων ασυλλόγιστων, διεφθαρμένων, αντιπαραγωγικών, τεμπέλικων, ευθυνόφοβων (χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιήθηκαν από όλα τα όργανα της Ε.Ε, την πρόσφατη σχετική οικονομική βιβλιογραφία και τα ΜΜΕ εναντίον των λαών των χωρών αυτών⁶⁹) μελών της.

Η λεγόμενη σπατάλη (που προ της κρίσης δεν θεωρούνταν καθόλου σπατάλη) ονομάστηκε έτσι όχι διότι οι ελεγκτικοί μηχανισμοί της Ε.Ε. ανακάλυψαν κάποια καλά κρυμμένα εστία διαφθοράς και εξαπάτησης τους αλλά

⁶⁹ Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του τότε (2017) προέδρου του Eurogroup (άτυπο όργανο στους κόλπους του οποίου οι υπουργοί των κρατών μελών της ευρωζώνης συζητούν θέματα που σχετίζονται με τις κοινές τους ευθύνες όσον αφορά το ευρώ) Jeroen Dijsselbloem περί κάποιων μελών που «ξόδεψαν τα λεφτά σε γυναίκες και αλκοόλ». Σημειώνεται επίσης ότι το περιεχόμενο της δήλωσης είναι ξεκάθαρα σεξιστικό και προήλθε από ανώτατο αξιωματούχο του μηχανισμού της Ευρωζώνης (Πηγή: <https://www.ft.com/content/2498740e-b911-3dbf-942d-ecce511a351e>).

διότι μετά την κρίση η «συναίνεση» άλλαξε προς ένα νέο προσδιορισμό του κινδύνου και του τι εστί αποδεκτά επίπεδα χρέους και ούτω καθεξής,

«Από τη στιγμή που οι συλλογικοί καπιταλιστές ολόκληρης της ευρωζώνης (και του πλανήτη συνολικά) δρομολόγησαν την ατζέντα της λιτότητας προκειμένου να διασφαλίσουν τα συμφέροντα του κεφαλαίου, είναι υποχρεωμένοι να παρουσιάσουν τα ελλείμματα των τρεχουσών συναλλαγών ως ένα είδος εσφαλμένης οικονομικής εφαρμογής και δυσλειτουργίας.»⁷⁰

Οι επικλήσεις για μια επιστροφή σε μια οικονομική «αρετή και σωφροσύνη» βέβαια δεν ήταν τίποτα περισσότερο από αλληπάλληλα προγράμματα λιτότητας, ύφεσης και πειθάρχησης των εργαζομένων στη νεοφιλελεύθερη ατζέντα προώθησης της καπιταλιστικής κερδοφορίας.

Ο νεοφιλελευθερισμός είναι ακριβώς αυτό, μια διακυβέρνηση της κοινωνίας μέσα από το πρίσμα των αγορών. Μια χρηματιστικοποίηση τρόπων τινά ακόμα και του ίδιου του «ανθρώπινου κεφαλαίου», της αποδοτικότητας του, της πειθαρχίας του και της προσαρμοστικότητας του. Με λίγα λόγια, της ακύρωσης με οποιονδήποτε τρόπο της πάλης των τάξεων μέσω της επιβολής των συμφερόντων του κεφαλαίου όχι μόνο σε οικονομικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο ιδεολογίας, οργάνωσης της παιδείας, μιντιακής προβολής κτλ. Οι συνεχείς επικλήσεις σε μία οικονομική σύνεση δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη βάση αν σκεφτούμε ότι εξυπηρετούν τα συμφέροντα του κεφαλαίου *σε μια συγκεκριμένη περίοδο και για μία συγκεκριμένη αξιολόγηση του κινδύνου και τιμολόγηση.*

«Με απλά λόγια, κάθε συγκεκριμενοποίηση της «προσφοράς», της «ζήτησης» και του «επιτοκίου» προϋποθέτει ένα πλαίσιο τιμολόγησης που βασίζεται σε μια ορισμένη αναπαράσταση της πραγματικότητας [...]. Με τη μαρξική ορολογία, τα στοιχεία ενεργητικού και παθητικού αποτελούν πλασματικά εμπορεύματα που κεφαλαιοποιούν μελλοντικές ροές εισοδήματος. Αυτό σημαίνει ότι η αξία τους είναι το αποτέλεσμα της προεξόφλησης ενδεχόμενων μελλοντικών γεγονότων. Οι παρούσες αξίες έχουν νόημα μόνο στη βάση εκτιμήσεων ενός άγνωστου μέλλοντος, ωστόσο το τελευταίο αυτό προϋποθέτει μια ιδιαίτερη αναπαράσταση της καπιταλιστικής πραγματικότητας.»⁷¹

⁷⁰ Sotiropoulos, Milios, Lapatsioras 2013: 185

⁷¹ Sotiropoulos, Milios, Lapatsioras 2013: 202

3.4.1 Η ελληνική «τραγωδία»

Στην περίπτωση της Ελλάδας (οπού ο κρατικός δανεισμός γίνονταν κυρίως μέσω έκδοσης ομολόγων) όταν ο προσδιορισμός του κινδύνου άλλαξε κατά το ξέσπασμα της κρίσης το αξιόχρεο υποβαθμίστηκε ανάλογα. Στην περίοδο 2009-2010 οι οίκοι αξιολόγησης σταδιακά υποβάθμιζαν το αξιόχρεο της Ελλάδας με αποτέλεσμα τα spreads των δεκαετών ομολόγων να αυξηθούν κατά πολύ και ο δανεισμός από τις αγορές να είναι απαγορευτικός (συγκεκριμένα, η απόδοση των δεκαετών ομολόγων της Ελλάδας κατά τους πρώτους μήνες του 2012 είχε ανέλθει στο 30% - 40%, Πηγή: tradingeconomics.com). Το χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ ανέρχεται στα επίπεδα του 175% (Πηγή: tradingeconomics.com). Μετά από τρία (συν τα δύο προγράμματα «Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής» υπογραφέντα το 2011 και 2017 αντίστοιχα) συνεχόμενα προγράμματα λιτότητας το κρατικό χρέος ανέρχεται στα επίπεδα του 175% του ΑΕΠ, την ανεργία στο 30% (Πηγή: tradingeconomics.com) και την μετανάστευση να ξεπερνά τις 200.000 εργατικού δυναμικού τίποτα δεν εγγυάται την αποσόβηση μιας «άτακτης χρεοκοπίας». Ο αναιμικός ρυθμός ανάπτυξης που παρουσιάζει η Ελλάδα αυτή τη περίοδο (Δεκέμβριος 2018) μάλλον έχει να κάνει με συμπαράσυρση από την επανάκαμψη των ρυθμών ανάπτυξης και των αγορών γενικότερα παρά με μία αναθέρμανση της εγχώριας παραγωγής. Στην επόμενη κρίση τα προβλήματα και οι «δυσχερείς» αξιολογήσεις θα αναδυθούν και πάλι.

«Έτσι, είναι πιθανό η λιτότητα που θα εφαρμοστεί στην Ελλάδα να επιτύχει μόνο τον ένα από τους δύο στόχους της: να συντρίψει τις δυνάμεις της εργασίας αλλά να αφήσει το κρατικό χρέος σε υψηλά επίπεδα.»⁷²

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο στην περίπτωση της Ελλάδας ήταν το πολιτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο επιβλήθηκαν τα προγράμματα λιτότητας. Η λέξη επιβλήθηκαν δεν αφορά μόνο την λεγόμενη τρόικα (ΔΝΤ, ΕΚΤ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή) αλλά και τις ελληνικές κυβερνήσεις. Ήταν στρατηγική επιλογή και των ελληνικών κυβερνήσεων η καταβαράθρωση εισοδημάτων και παροχών και ξοδεύτηκαν και αυτές σε φτηνούς ηθικισμούς του επιπέδου «ξοδεύαμε παραπάνω απ' όσα παράγαμε». Αλήθεια, γιατί να θεωρείται αναξιόπιστος και σπάταλος (όταν είναι βολικό) ένας μισθωτός ο οποίος ξοδεύει όλο το εισόδημα του (πολλές φορές

⁷² Μηλιός Γιάννης, Σωτηρόπουλος Δημήτρης Π. (2010), «Η ελληνική οικονομική κρίση και η κρίση της στρατηγικής του Ευρώ», <http://users.ntua.gr/jmilios/Milios-Sotiropoulos-Oikonomiki-krisi-euro.pdf>: 10

μέσω δανεισμού και πάνω από το 100% του εισοδήματος του) για να επιβιώσει αλλά και να απολαύσει τα αγαθά που ο ίδιος παράγει ως μέρος της παραγωγικής τάξης; Στα πλαίσια της σύγχρονης καταναλωτικής κοινωνίας αυτό δεν επιτάσσεται να κάνει άλλωστε; Και αν αυτός ο μισθωτός (ή ολόκληρη η χώρα στη οποία ζει) θεωρείται σπάταλος και δανείστηκε όταν δεν έπρεπε και δεν του το επέτρεπαν οι δυνατότητες του αυτό πως χαρακτηρίζει το χρηματοπιστωτικό ίδρυμα που παρείχε το δάνειο. Στα πλαίσια του καπιταλισμού αυτά τα ερωτήματα δεν επιδέχονται απάντησης πέρα από βερμπαλισμούς και επικλήσεις στην «απληστία» και στις «παράλογες αποφάσεις».

Η επιλογή της βίαιης, απότομης και με όσο το δυνατόν πιο μεγάλη προβολή επιβολής της λιτότητας εξυπηρετούσε και άλλους σκοπούς. *Πρώτον*, την πειθάρχηση της εγχώριας εργατικής τάξης και την αύξηση της κερδοφορίας των όποιων σχετικών καπιταλιστικών σχηματισμών, την εκποίηση της δημόσιας περιουσίας (με την σύσταση ανάλογου ταμείου ιδιωτικοποιήσεων) και την αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους. Η ύφεση που θα παρουσιαστεί από μία τέτοια διαδικασία είναι όχι μόνο ανεκτή αλλά και καλοδεχούμενη αφού διασπά την κοινωνική συνοχή μέσω της φτωχοποίησης, την εργασιακή ανασφάλεια, τον διασπορά φόβου, την ιδιώτευση και τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργατών. Εδώ συνήθως παραβλέπεται ότι η ύφεση, η σκληρή λιτότητα, η κρατική καταστολή ακόμα και η επιστράτευση παρακρατικών μηχανισμών μπορεί να έχουν τα αντίθετα αποτελέσματα, δηλαδή, την ανάπτυξη και την όξυνση της ταξικής πάλης, πάλι την οποία οποιοδήποτε κράτος και αγορά δεν μπορεί να προβλέψει και να τιμολογήσει, μόνο να αντιπαλέψει.

Δεύτερον, τον παραδειγματισμό και την τρομοκράτηση του κόσμου της εργασίας των ευρωπαϊκών χωρών και παγκόσμια. Το μήνυμα είναι προφανές: μην εξεγείρεστε, μην διεκδικείτε, είναι μάταιο. Υπό μία έννοια έχουν δίκιο. Η εξέγερση και η ανατροπή μίας αστικής κυβέρνησης σε μια χώρα, σε μια γεωγραφική περιοχή, ακόμα και αν επιτύχει τους άμεσους στόχους της σύντομα θα απομονωθεί αν η τοπική εργατική τάξη δεν συνδέσει τον αγώνα της με τον αγώνα όλων των εργατών όλων των λαών. Σε αντίθετη περίπτωση και αν η ίδια η εργατική τάξη δεν καταλάβει τα μέσα παραγωγής το κεφάλαιο απλά θα μεταφερθεί αλλού. Κάπου πιο κερδοφόρα, χωρίς εργάτες με «πολλές απαιτήσεις».

Τρίτον, την υπενθύμιση στα κράτη μέλη του πειθαρχικού χαρακτήρα τόσο της Ε.Ε. όσο και του νεοφιλελευθερισμού γενικότερα. Την υπενθύμιση με άλλα λόγια ότι μία αύξηση του ηθικού κινδύνου δεν θα γίνει ανεκτή. Αν στην πρώτη φάση της η Ευρωζώνη ευνόησε την κίνηση κεφαλαίων προς χώρες με χαμηλότερη ανάπτυξη, «φτήνυνε» τον δανεισμό από την ΕΚΤ, αύξησε τα κρατικά χρέη αλλά και τα εισοδήματα των εργαζομένων έπρεπε να γίνει ευρύτατα γνωστό στις αγορές αλλά και στην κοινωνία ότι αυτό δεν σημαίνει και απομάκρυνση από το νεοφιλελεύθερου πλαίσιο διαχείρισης. Η «διάσωση» ενός πτωχευμένου μέλους που υπερδανείστηκε «στα χρόνια της αφθονίας» μπορεί να έρθει αλλά θα έρθει μέσω ακραίας λιτότητας εν είδει πειθαρχικού δικαστηρίου και εξαγνισμού. Εξαγνισμού στα μάτια των αγορών που θα αξιολογήσουν την αποφασιστικότητα με την οποία θα εφαρμοστούν τα σχετικά νομοσχέδια και οι «δομικές μεταρρυθμίσεις» λιτότητας. Οι σχετικές διατάξεις άλλωστε προϋπήρχαν και στο Σύμφωνο Ανάπτυξης και Σταθερότητας

«Το Σύμφωνο αυτό απαγόρευσε ρητά κάθε τύπο διάσωσης και στερούσε από την ΕΚΤ το δικαίωμα αγοράς δημοσίου χρέους σε μόνιμη βάση. Μ' αυτό τον τρόπο το ευρώ γινόταν ένα διεθνές νόμισμα χωρίς τη στήριξη μιας παραδοσιακής κεντρικής τράπεζας. Επιπλέον, επέβαλλε ένα τεχνητό ταβάνι στο δημόσιο χρέος και τα δημόσια ελλείμματα: Δεδομένου ότι η χρηματοπιστωτική σταθερότητα θα έπρεπε να διασφαλιστεί μέσω της δημοσιονομικής περιοριστικής πολιτικής, και εφόσον η συμβίωση του ευρώ δεν θα άφηνε τις αγορές να επιβάλλουν την κατάλληλη δημοσιονομική πειθαρχία, προέβλεπε η ανάγκη από την πλευρά της καπιταλιστικής εξουσίας, να επιβάλλει ad hoc δημοσιονομικούς κανόνες και μέτρα πολιτικής επιτήρησης» (Sotiropoulos et al 2013: 2017).

Economist.com

Εικόνα 4. Μοναδιαίο Κόστος Εργασίας για τις Ισπανία, Ιταλία, Γερμανία. Πηγή: Economist

Σε αυτό το σημείο πρέπει να γίνει μια σημαντική επισήμανση. Η ρητορική περί γερμανικής κυριαρχίας επί της Ε.Ε, το «γερμανικό ευρώ» ή για την διεφθαρμένη και σπάταλη Ελλάδα δεν έχουν βάση και το μόνο που καταφέρνουν είναι να εξάπτουν τον εθνικισμό και τον

ανταγωνισμό μεταξύ των εθνών. Η Γερμανία όπως είδαμε δεν γνώρισε μεγάλη άνοδο του ΑΕΠ της μετά τη δημιουργία της Ευρωζώνης. Η Γερμανία προώθησε την θέση της στον διεθνή ανταγωνισμό μέσω αυστηρής λιτότητας (μείωση μισθών, συντάξεων, επιδομάτων κτλ). Αυτό μπορούμε να το επιβεβαιώσουμε και στην Εικόνα 4 όπου αποτυπώνεται η πτώση των εργατικών εισοδημάτων μέσα στην πάροδο 19 ετών. Δεν μπορεί να κατηγορείται η Γερμανία για πολιτικές που χυράχτηκαν και προωθούνται από την Ε.Ε. με την συναίνεση όλων των κρατών. Για παράδειγμα, η περιβόητη «Ατζέντα 2010» που νομοθετήθηκε από τη γερμανική βουλή το 2003 (κυβέρνηση Gerhard Schröder) δεν ήταν κάποιο σχέδιο κυριαρχίας πάνω στην Ε.Ε. Ήταν άλλο ένα νομοσχέδιο από αυτά που ψηφίζονται σε όλες τις χώρες και που αποσκοπούν στην πειθάρχηση της εργασίας. Ένα από τα νομοσχέδια που όλες οι κυβερνήσεις προωθούνε στα πλαίσια της προώθησης του ανταγωνισμού, της μείωσης του εργατικού κόστους και της διάλυσης του κοινωνικού κράτους. Παράλληλα, είναι λάθος να υποστηρίζεται ότι η εξαγωγική Γερμανία «εξανδραποδίζει» τον «μη ανταγωνιστικό Νότο» με τις φτηνές εξαγωγές της

«μεταξύ των ετών 1999 και 2007 υπήρξε ραγδαία αύξηση των Γερμανικών εξαγωγών - της τάξης του 89% - η συνεισφορά σε αυτή την αύξηση των λεγόμενων χωρών «μαύρων προβάτων» της περιφέρειας (Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ισπανία) ήταν μόνο 6,8%»⁷³

Η Γερμανία θα μπορούσαμε να πούμε ότι πράττει το (καπιταλιστικά) αυτονόητο. Γίνεται πιο ανταγωνιστική στο παγκόσμιο πεδίο μέσω της λιτότητας. Στην Ελλάδα η λεγόμενη «παγιωμένη και καθολική φοροδιαφυγή» που οδήγησε σε ακόμα μεγαλύτερα ελλείμματα και πτώχευσε το κράτος αφορά περισσότερο τις καπιταλιστικές τάξεις παρά τους απλούς πολίτες.

«Το κράτος δεν ήταν ούτε ικανό, ούτε διατεθειμένο να συλλέξει φόρους από ένα συγκεκριμένο μέρος της κοινωνίας: τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις και τις εύπορες οικογένειες. [...] από το 2007, οι εκθέσεις του ΟΟΣΑ κατέστησαν σαφές ότι αυτό που υπονόμωσε τις δημοσιονομικές συνθήκες ήταν η μείωση των πραγματικών φορολογικών συντελεστών για τις επιχειρήσεις. [...] οι συγκριτικές μελέτες των διαφόρων ευρωπαϊκών φορολογικών συστημάτων δείχνουν ότι το πρόβλημα των εσόδων αποτελεί στην πραγματικότητα ένα πρόβλημα δευτερογενούς ανακατανομής

⁷³ Milios, Sotiropoulos 2010, όπ.π.: 233

εισοδήματος προς όφελος των καπιταλιστικών επιχειρήσεων και των υψηλών εισοδημάτων»⁷⁴.

Κατά τα λοιπά τα δημοσιονομικά ελλείμματα της Ελλάδας είχαν περισσότερο να κάνουν με τον τρόπο που διαρθρώνονταν η οικονομική συμβίωση χωρών με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης σε μια νομισματική ένωση παρά με κάποια «προβληματική κουλτούρα». Η ρητορική που προώθησε την ενοχοποίηση του ελληνικού λαού (στέλνοντας ξεκάθαρο μήνυμα εκφοβισμού στους υπόλοιπους και όχι μόνο σε αυτούς της λεγόμενης περιφέρειας) βασίστηκε στα «ψεύτικα» δημοσιονομικά στοιχεία που παρείχε το Υπουργείο Οικονομικών στην Eurostat τόσο για την επίτευξη των κριτηρίων εισόδου στην Ευρωζώνη όσο και μετέπειτα. Αυτό είναι ένα κάπως ασαφές ζήτημα. Η λεγόμενη «δημιουργική λογιστική» διεξάγεται από όλα τα κράτη-μέλη

«Η δημιουργική διαχείριση ή λογιστική είναι ένα γνήσιο αποτέλεσμα του Συμφώνου Σταθερότητας της ΕΕ. Στο βαθμό που το τελευταίο έχει τους κανόνες ελλείμματος 3% και χρέους 60% δημιουργεί κίνητρα ώστε οι δραστηριότητες του δημοσίου να μην αναπτύσσονται μέσα από φορείς των οποίων οι δοσοληψίες καταγράφονται με βάση τους λογιστικούς κανόνες που έχουν θεσπιστεί στα ελλείμματα του δημοσίου. Δηλαδή δημιουργεί κίνητρα απο-δημοσιοποίησης μίας σειράς δημοσίων λειτουργιών και συγχρόνως κίνητρα ώστε να αναζητηθούν καινοτομίες οι οποίες να παρακάμπτουν τους κανόνες, όπως τα περιβόητα swaps της Goldman Shacks»⁷⁵

Ειδικότερα για τα περιβόητα ομόλογα της Goldman Sachs τα οποία παρουσιάστηκαν ως κόλπο απόκρυψης κρατικού χρέους από την Ελλάδα κατά την είσοδο της στην Ευρωζώνη, είναι ένα εργαλείο στο οποίο έχουν καταφύγει πολλά κράτη. Ας δούμε τι έχει να πει ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας Κώστας Σημίτης

«σημειώνουμε επίσης μία προσπάθεια αμαύρωσης της Ελλάδας σχετικά με ένα συμβατικό swap συναλλάγματος μεταξύ του ελληνικού Υπουργείου Οικονομίας και της Goldman Sachs στα τέλη του 2001- ένα από τα εκατοντάδες που συναλλάχθηκαν τότε από όλα τα μέλη σε απευθείας πράξεις διαχείρισης του δημόσιου χρέους [...] το

⁷⁴ Sotiropoulos, Milios, Lapatsioras 2013, όπ.π.: 211-212

⁷⁵ Λαπατσιώρας Σπύρος, Σωτηρόπουλος Δημήτρης Π. (2011), «Αριθμητική του δημοσίου χρέους ... Όχι μόνο για αρχάριους», Αθήνα, *Θέσεις*, Τεύχος 116: 17

γεγονός είναι ότι το swap αυτό έγινε δύο ολόκληρα χρόνια μετά το 1999, έτος με τα οικονομικά στοιχεία των οποίων η Ελλάδα έγινε δεκτή στην Ευρωζώνη»⁷⁶.

Τέλος, σχετικά με το τι θεωρείται χρέος το οποίο καταγράφεται στον προϋπολογισμό είναι και αυτό ένα σύνθετο θέμα. Για παράδειγμα, το 2010 η ΕΛΣΤΑΤ σε συνεργασία με την Eurostat μετέφεραν τα χρέη 17 ΔΕΚΟ στο χρέος Γενικής Κυβέρνησης αυξάνοντας το κατά 18,2 δισεκατομμύρια ευρώ (με το ΑΕΠ το 2009 να είναι περίπου 330 δισ. Ευρώ, Πηγή: tradingeconomics.com).

«Αυτή η κατηγορία εταιρειών είχαν χαρακτηριστεί ως μη χρηματοδοτικές με την επιβεβαίωση και την συγκατάθεση της Eurostat. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι δεν έγιναν αλλαγές στους κανόνες κατηγοριοποίησης ESA95 στο διάστημα 2000-2010»⁷⁷

Παρόμοιες αναθεωρήσεις και ανακατατάξεις χρέους συνέβησαν και με τα χρέη των νοσοκομείων [74].

Έχοντας υπόψη ότι το προ της σύναψης των «μνημονίων κατανόησης» το χρέος της Ελλάδας άνηκε σε ιδιωτικούς χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς είναι ασφαλές να συμπεράνουμε ότι οι μνημονιακές συμβάσεις (ειδικά οι πρώτες δύο) στόχευαν στην προστασία των οργανισμών αυτών από τα ελληνικά «ομόλογα-σκουπίδια». Οι στρατηγικής σημασίας πολιτικές λιτότητας εφαρμόστηκαν απαρέγκλιτα από όλες τις κυβερνήσεις ακόμα και από αυτή του ΣΥ.ΡΙ.ΖΑ που εκλέχθηκε με «αριστερό» πρόσημο (αλλά μετατόπιζε την πολιτική του πλατφόρμα όλο και πιο δεξιά όσο η εξουσία πλησίαζε το 2015).

3.5 Ο αντιφατικός χαρακτήρας του ευρώ

Το οικονομικό «οικοσύστημα» του ευρώ παρουσιάζει μια ενδογενή προβληματική για την κεφαλαιακό ανταγωνισμό όπως προαναφέρθηκε. Στην πρώτη φάση της ευρωζώνης (προ κρίσης) ένα μέλος με υψηλό χρέος μπορούσε να διατηρεί αυτά τα χρέος χωρίς μεγάλες μεταβολές αν παρουσίαζε παράλληλα και υψηλές προοπτικές οικονομικής μεγέθυνσης. Παρουσιάζονται δηλαδή ροές κεφαλαίων από το ανεπτυγμένο «κέντρο» στην αναπτυσσόμενη «περιφέρεια»

⁷⁶ Simitis Costas, Stouraras Yannis (2012), «Greece did not cause the euro crisis», *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/global/2012/apr/26/greece-europe-north-south-divide>

⁷⁷ Toussaint Eric (2017), «Banks are responsible for the crisis in Greece», *cadtm.org*, <http://www.cadtm.org/Banks-are-responsible-for-the>

λόγω υψηλότερης κερδοφορίας πράγμα που καθιστά αυτή την επιλογή (τη συμμετοχή στην νομισματική ένωση) ελκυστική για τα εγχώρια κεφάλαια της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας.

Οι Μηλιός, Σωτηρόπουλος, Λαπατσιώρας «σχηματοποιούν» την συμβίωση αυτή με την παρακάτω ταυτότητα:

$$NX = S - \Delta D \Rightarrow \Delta D = NI - F = \text{καθαρές εισαγωγές} - \text{καθαρή εισροή κεφαλαίου} \quad (1)$$

Στην ανωτέρω εξίσωση, το D παριστά το δημόσιο χρέος και το S την καθαρή αποταμίευση (η αρνητική τους τιμή ισούται με την καθαρή εισροή κεφαλαίου στην οικονομία). Το NI παριστά τις καθαρές εισαγωγές (είναι η αρνητική τιμή του NX)⁷⁸.

Εικόνα 5. Κρατικά χρέη ως ποσοστό του ΑΕΠ σε παράθεση: Ελλάδα-Ισπανία (δεξιά) και Ιταλία-Πορτογαλία (αριστερά). Πηγή: tradingeconomics.com

Από την Εικόνα 5 συμπεραίνουμε ότι τα χρέη ως ποσοστό του ΑΕΠ στις λεγόμενες χώρες της περιφέρειας δεν αυξήθηκαν τη περίοδο προ της κρίσης. Το χρέος ως απόλυτος αριθμός δεν έχει, απαραίτητα, μεγάλη σημασία αν σε μια χώρα υπάρχει οικονομική μεγέθυνση. Τα λιγότερο ανεπτυγμένα μέλη με υψηλό χρέος μπορούσαν να διατηρούν αυτό το επίπεδο χρέους σχεδόν χωρίς καμία ιδιαίτερη μεταβολή ($\Delta D=0$) λόγω των καλύτερων προοπτικών οικονομικής μεγέθυνσης που είχαν σαν αποτέλεσμα την εισροή κεφαλαίων (από χώρες εντός και εκτός της Ευρωζώνης, κεφάλαια όχι τόσο με τον χαρακτήρα των άμεσων ξένων επενδύσεων, όσο με αυτόν των επενδύσεων χαρτοφυλακίου, δανείων, καταθέσεων και *repos*) η οποία με τη σειρά της υποβοηθήθηκε και από το ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς

⁷⁸ Sotiropoulos, Milios, Lapatsioras 2013, όπ.π.: 218

των χωρών αυτών (της περιφέρειας). Όπως εύκολα αντιλαμβανόμαστε μικρότερη φορολόγηση σημαίνει και υψηλότερη κερδοφορία.

«Ταυτόχρονα, υποστηρίζαμε μέχρι τώρα, ότι σε μια νομισματική ένωση χωρών με διαφορετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης θα αναπτύσσονται υποχρεωτικά ανισορροπίες χρηματοπιστωτικών συναλλαγών. Πρόκειται για μια συνθήκη που καθιστά τη συμμετοχή στη νομισματική ένωση ελκυστική για τις καπιταλιστικές δυνάμεις τόσο των περισσότερο όσο και των λιγότερο αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών»⁷⁹

Εδώ όμως εμφανίζεται και το πρόβλημα του εμπορικού ισοζυγίου το οποίο είναι μια αντίφαση που ενυπάρχει σε μία νομισματική ένωση που βασίζεται στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο διαχείρισης και αποτελείται από μέλη με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης. Στην Ευρωζώνη ενώ τα λιγότερο αναπτυγμένα μέλη γνώρισαν μεγάλη κεφαλαιακή εισροή, κυρίως στη «χρηματοπιστωτική» μορφή και όχι στη μορφή των άμεσων ξένων επενδύσεων. Αυτό οδήγησε σε μεγάλο αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο και δημοσιονομικά ελλείμματα στις χώρες της περιφέρειας παράλληλα με αύξηση της εγχώριας ζήτησης, υψηλό δανεισμό νοικοκυριών και επιχειρήσεων και τελικά την ανακατεύθυνση της παραγωγής προς την εξυπηρέτηση της ζήτησης αυτής. Όπως προαναφέρθηκε η συμβίωση αυτή στα πλαίσια του ευρώ οδήγησε στην, ως ένα βαθμό, αναστολή των πολιτικών λιτότητας και της στρατηγικής της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό.

Οι Μηλιός, Σωτηρόπουλος, Λαπατσιώρας ονομάζουν την όλη αυτή (προ κρίσης) οργάνωση της Ευρωζώνης ως το *στρατηγικό δίλλημα του ευρώ*. Η κρίση όπως είδαμε, μπορεί να απέδειξε ότι η Ευρωζώνη είναι αρκετά ευάλωτη και ασταθής σε οικονομικά «γεγονότα», παράλληλα, αποτέλεσε την ευκαιρία επιστροφής στην νεοφιλελεύθερη ορθοδοξία, αυτή δηλαδή της συμπίεσης της εργασίας και της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό με σκοπό την ανάδειξη των πιο ανταγωνιστικών ατομικών κεφαλαίων. Το δίλλημα λοιπόν έγκειται σε αυτή την αντίφαση, το σύστημα του ευρώ έχτισε τη συναίνεση σε αυτό με την «λείανση» των πολιτικών λιτότητας στις χώρες της «περιφέρειας» με το τίμημα όμως των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και της μεγάλης αστάθειας σε χρηματοπιστωτικές κρίσεις. Η κρίση διέλυσε τις αυταπάτες περί «σύγκλισης και συνεργασίας» με το μοντέλο της λιτότητας και της ακύρωσης του κοινωνικού

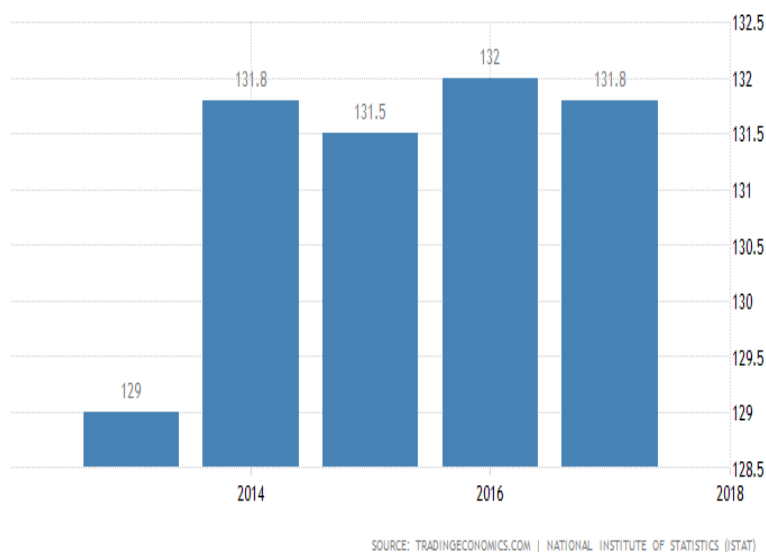
⁷⁹ Sotiropoulos, Milios, Lapatsioras 2013, ό.π.: 218

κράτους να παγιώνεται και της επαναφοράς στην έκθεση στον ανταγωνισμό. Ανταγωνισμό βέβαια που δεν ακυρώνεται μεταξύ των μελών της Ε.Ε λόγω κάποιων αναδιανεμητικών πολιτικών όπως οι αναπτυξιακές επιδοτήσεις. Ανταγωνισμό θα λέγαμε που εισάγει περεταίρω αστάθεια στην συμβίωση της Ευρωζώνης και της Ε.Ε.

Ας τονιστεί και πάλι ότι καμία χώρα δεν έχει κάποιο ρόλο τιμωρού σε αυτό το «δράμα». Η Γερμανία απλά έχει μπορεί να έχει κάποια ηγετική θέση λόγω οικονομικής και πληθυσμιακής ευρωστίας αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι είναι μόνη της στις πολιτικές επιβολής της λιτότητας και της πειθάρχησης. Οι πολιτικές αυτές είναι κεντρικές στρατηγικές αποδεκτές από όλα τις κυβερνήσεις. Η αστάθμητη μεταβλητή εδώ όμως είναι και πάλι η πάλη των τάξεων. Ο κόσμος της εργασίας, η κοινωνία, οι άνθρωποι που παράγουν τα πάντα και απολαμβάνουν τα λιγότερα, ιστορικά, πάντοτε απειθαρχούσαν στην συντριβή των ίδιων των όρων διαβίωσης τους, με παλίρροιες και άμπωτες του αγώνα τους. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ούτε για το τέλος της πάλης των τάξεων ούτε για το τέλος της ιστορίας.

Κεφάλαιο 4^ο: Ιταλία, ένα από τα «γουρούνια»

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει μια μικρή ανασκόπηση της οικονομικής πορείας της Ιταλίας ως μέλος της Ευρωζώνης και πριν από αυτή. Στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας το κρατικό χρέος της Ιταλίας όπως και το δημοσιονομικό έλλειμμα αποτελούν μέγιστο παράπτωμα άξιο «πειθάρχησης» κατά

Εικόνα 6: Κρατικό χρέος της Ιταλίας Πηγή: tradingeconomics.com

το μοντέλο πειθάρχησης της Ελλάδας δηλαδή της λιτότητας (εν μέσω ύφεσης μάλιστα). Η περίπτωση της Ιταλίας όμως είναι αρκετά διαφορετική από αυτή της Ελλάδας. Η Ιταλία, παρά τα όποια προβλήματα, είναι μια μεγάλη βιομηχανοποιημένη χώρα (ειδικά ο βορράς της χώρας) ενώ τα επίπεδα του χρέους της κάνουν το ενδεχόμενο αναδόμησης του ή μιας «λύσης» bailout, κατά το ελληνικό «μοντέλο», μάλλον απαγορευτική. Το χρέος της Ιταλίας ανέρχεται στο 131,8% του ΑΕΠ (ή 2,3 τρισεκατομμύρια ευρώ σε απόλυτους αριθμούς, μεγαλύτεροι αριθμοί από αυτούς με τους οποίους το αξιόχρεο της Ελλάδας υποβαθμίστηκε σε «σκουπίδια»). Η πρώτη φάση της σύγκρουσης της Ρώμης με την Κομισιόν, την ΕΚΤ και τους άλλους μηχανισμούς της Ε.Ε. σχετικά με το ύψος του δημοσιονομικού ελλείμματος δείχνει να επιλύεται υπέρ των παραινήσεων της Ε.Ε.

«Η Ιταλία απέφυγε την οργή της Κομισιόν την Τετάρτη υποχωρώντας από τις αμφιλεγόμενες εξαγγελίες δημοσίων δαπανών για τα 2019 στις οποίες περιλαμβάνονταν ενιαίος φόρος και βασικό εισόδημα για τους φτωχούς. Οι πρωτοβουλίες της Ρώμης θα ωθούσαν το έλλειμμα προϋπολογισμού στο 2,4% πολύ υψηλότερο από τον στόχο του 0,8% ως προς το ΑΕΠ που είχε θέσει η προηγούμενη κυβέρνηση. Η νέα κυβέρνηση συνασπισμού της Ιταλίας που αποτελείται από την ακροδεξιά Λέγκα του Βορρά και το αντί-συστημικό Κίνημα των Πέντε Αστέρων,

είχε απορρίψει το ενδεχόμενο να τηρήσει τις δεσμεύσεις της προηγούμενης κυβέρνησης και επέμενε ότι θα πραγματοποιούσε τις προγραμματικές της εξαγγελίες που έγιναν κατά το διάστημα του έτους»⁸⁰

Ο συμβιβασμός επήλθε (Δεκέμβριος 2018) με τη συμφωνία για το έλλειμμα να φτάνει τελικά στο 2,04%. Σε αντίθετη περίπτωση η Κομισιόν απειλούσε με ενεργοποίηση της διαδικασίας υπερβολικού ελλείμματος. Η διαδικασία αυτή προβλέπει ένα συγκεκριμένο διάστημα μέσα στο οποίο το μέλος, για το οποίο έχει ενεργοποιηθεί η διαδικασία πρέπει να συμμορφωθεί με τους στόχους που έχει θέσει το Σύμφωνο Ανάπτυξης και Σταθερότητας. Ο μηχανισμός αυτός άλλωστε αποτελεί μέρος του Συμφώνου και αν δεν ικανοποιηθούν τα κριτήρια του (έλλειμμα έως 3% και χρέος έως 60%) επιβάλλονται κυρώσεις όπως ένα πρόστιμο της τάξης του 0,2% επί του ΑΕΠ ή πάγωμα των αναπτυξιακών κονδυλίων⁸¹.

Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η λιτότητα δεν αποτελεί απορριπτέα πολιτική για οποιαδήποτε αστική κυβέρνηση, το αντίθετο. Η κυβέρνηση της Ιταλίας εκλέχθηκε μεν με ένα κάποιο «φιλολαϊκό» πρόγραμμα αλλά δεν αποκήρυξε ποτέ τις πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού και της «κοινωνίας της αγοράς» δε. Πόσο μάλλον όταν μιλάμε για μια κυβέρνηση ακροδεξιών και (λεγόμενων) «αριστερών λαϊκιστών».

4.1 Σύντομη εξιστόρηση της εξέλιξης της σύγχρονης Ιταλικής οικονομίας

Από την εποχή της ενοποίησης (1870) ακόμα των διάφορων βασιλείων και πολιτικών οντοτήτων που συνυπήρχαν στην ιταλική χερσόνησο σε ένα ενιαίο Βασίλειο της Ιταλίας παρατηρείται μια διαφορά ανάπτυξης μεταξύ του Βορρά και του Νότου της χώρας. Η διαφορά στο επίπεδο ανάπτυξης και βιομηχανοποίησης εμμένει μέχρι σήμερα. Τα περί διαφορών κουλτούρας δεν θα εξεταστούν στην παρούσα εργασία. Οι προβιομηχανικές ή/και πατριαρχικές κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές, είναι μια ευδιάκριτη παρατήρηση στον νότο της Ιταλίας (αλλά και στην Ελλάδα). Είναι σίγουρο πάντως ότι οι πελατειακές σχέσεις κράτους-πολιτών, η

⁸⁰ Smith Meyer Bjarke (2018), «Commission reaches budget deal with Italy», *politico.com*, <https://www.politico.eu/article/commission-reaches-budget-deal-with-italy/>

⁸¹ https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/stability-and-growth-pact/corrective-arm-excessive-deficit-procedure/stepping-or-abrogating-edp_en

χαλαρή κοινωνική συνοχή, η χαμηλή αστικοποίηση και η αντιμετώπιση της πολιτικής τάξης ως όχημα συνδιαλλαγής και εκλογικής υπερίσχυσης δεν εξυπηρετούν με τον βέλτιστο τρόπο την καπιταλιστική αναπαραγωγή, την κερδοφορία και την πειθάρχηση της εργασίας. Ένα κράτος βέβαια υπάρχει για να προωθεί την καπιταλιστική ανάπτυξη αλλά υπάρχει για να αναπαράγει και τον εαυτό του ως εξουσιαστικό μηχανισμό. Αυτές οι δύο πραγματικότητες συνήθως συμπίπτουν, σε περιπτώσεις όμως που οι παγιωμένες κοινωνικές αντιλήψεις, ήθη και κουλτούρες, τα οποία ποικιλοτρόπως αντιβαίνουν τον ρόλο του ανθρώπου ως ένα εξάρτημα αναπαραγωγής του κεφαλαίου, τότε και η αναπαραγωγή του κεφαλαίου υστερεί.

«Ενόσω η υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη έμπαινε σε μία περίοδο οικονομικής ανάπτυξης, η Ιταλία υστερούσε μέχρι το 1896. Από κει και έπειτα αναπτύχθηκε γρηγορότερα από τις άλλες Δυτικές χώρες μέχρι το 1992 όπου και χτύπησε τοίχο»⁸²

Γενικότερα η Ιταλία γνώρισε αρκετά μεγάλη ανάπτυξη, ενώ σήμερα είναι η τέταρτη κατά σειρά χώρα κατά ΑΕΠ σε απόλυτους αριθμούς πίσω από την Γερμανία, την Αγγλία και την Γαλλία (τρίτη αν θεωρήσουμε την Αγγλία ως αποχωρών μέλος, Πηγή: Eurostat).

Μετά την Μεγάλη Ύφεση οι τράπεζες της Ιταλίας που μέχρι τότε ήταν οι κύριοι επενδυτές στην βιομηχανία βρέθηκαν να κατέχουν πολλά στοιχεία ενεργητικού τα οποία απαξιωνόνταν ραγδαία.

«Το κράτος παρενέβη με την δημιουργία του Istituto Mobiliare Italiano (IMI) ενός χρηματοπιστωτικού που χρηματοδοτούνταν με ομόλογα εγγυημένα από το κράτος το 1931. Η κατάσταση χειροτέρευσε και το 1933 η κυβέρνηση δημιούργησε το Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI). Ο οργανισμός αυτός παρείχε πίστωση στη βιομηχανία, ενώ παράλληλα ένα τμήμα αυτού (του οργανισμού) αποκτά βιομηχανικά στοιχεία ενεργητικού από τράπεζες που βρίσκονταν σε κίνδυνο. Αυτό σηματοδότησε την έναρξη μιας πιο επιθετικής ανάμειξης του κράτους στην οικονομία μέσω των SOEs»⁸³

Οι SOE (State Owned Enterprises), δηλαδή επιχειρήσεις που ανήκουν στο κράτος, επεκτείνονταν σε όλες τους κομβικούς τομείς της οικονομίας δηλαδή στις τηλεπικοινωνίες, ναυτιλία, τραπεζικό τομέα, βαριά βιομηχανία,

⁸² Macdonald Roderick όπ.π.:204

⁸³ Macdonald Roderick όπ.π.:205

χρηματοπιστωτικό τομέα, ενεργειακό τομέα, σιδηρόδρομοι κτλ. ενώ παράλληλα το κράτος επενέβαινε με εξαγορές και ενισχύσεις σε προβληματικές εταιρείες.

Η περίοδος 1953-1971 χαρακτηρίστηκε ως η «χρυσή εποχή» ανάπτυξης των οικονομιών της Δυτικής Ευρώπης. Η Ιταλία παρουσίαζε ακόμα μια ορμή από την σύγκλιση με τις χώρες του ΟΟΣΑ ενώ παρά την εμπλοκή της στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την ανακατεύθυνση της οικονομίας σε οικονομία πολέμου στη χώρα εισέρεαν κεφάλαια για την ανοικοδόμηση. Η αστικοποίηση συνεχίζονταν με γρήγορο ρυθμό με εργατικό δυναμικό να εγκαταλείπει τον αγροτικό Νότο και να αναζητεί εργασία στον βιομηχανοποιημένο Βορρά με παράλληλη ευρεία ιδιοκτησία μεγάλων επιχειρήσεων από το κράτος. Οι μεγαλύτερες ιδιωτικές επιχειρήσεις της Ιταλίας επανδρώνονταν από την οικογένεια - ιδιοκτήτη σε αντίθεση με τη στρατηγική της τοποθέτησης δοκιμασμένων στην αγορά στελεχών. Ο κρατικός μηχανισμός ήταν υπό τον έλεγχο των διάφορων υπουργών της κυβέρνησης και συχνά υπέκυπτε σε πολιτικές παρεμβάσεις. Κατά την περίοδο αυτή η Ιταλία γνώρισε μεγάλη βελτίωση ως προς τους ανθρωπιστικούς δείκτες: μεγαλύτερη μέση διάρκεια ζωής, μεγαλύτερα διάρκεια σχολικής εκπαίδευσης, αναβαθμισμένο «δίκτυο» κοινωνικής προστασίας κ.α. Παρόλα ταύτα κατά την περίοδο αυτή η Ιταλία δεν παρουσίασε ιδιαίτερη πρόοδο ως προς τους «αριθμούς»:

«Δεν υπήρχε κάποια αλλαγή της Ιταλίας ως προς την οικονομική κατάταξη. Η Ιταλία ήταν η 12^η πλουσιότερη χώρα της Δυτικής Ευρώπης ως προς το κατά κεφαλή ΑΕΠ το 1950 και παρέμενε 12^η το 1973».⁸⁴

Οι κρατικές εταιρείες όπως προαναφέρθηκε αποτέλεσαν ισχυρό παράγοντα ανάπτυξης της ιταλικής οικονομίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η κρατική ενεργειακή εταιρεία Azienda Generale Italiana Petroli (AGIP) που δημιουργήθηκε το 1924 από το φασιστικό καθεστώς σε συνεργασία με την Αμερικανική Sinclair Oil. Η AGIP μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά την διαδικασία της αποκοπής οποιασδήποτε συσχέτισης με το φασιστικό καθεστώς, μετά από πίεση που δέχτηκε η ιταλική κυβέρνηση από τους συμμάχους, διασπάστηκε και ιδιωτικοποιήθηκε. Το άτομο που επιλέχθηκε για την ιδιωτικοποίηση ήταν ο Ενρίκο Ματέι ένα μέλος του φασιστικού κόμματος που κατέληξε στην αντίσταση. Ο Ματέι είχε ως σκοπό το σπάσιμο του «μονοπωλίου»

⁸⁴ Macdonald Roderick όπ.π.:209

των κύριων πετρελαϊκών εταιρειών (οι «επτά αδερφές» όπως τις αποκαλούσε) και την παροχή φτηνής ενέργειας στην ιταλική βιομηχανία και τον ιταλικό λαό. Μετά από κάποιες παλινωδίες ο Ματέι παραιτήθηκε και τελικά επανήλθε από τη νέα κυβέρνηση το 1948. Το 1953 δημιουργείται ο φορέας Ente Nazionale Idrocarburi ο οποίος ανέλαβε τις έρευνες για κοιτάσματα πετρελαίου και φυσικού αερίου.

Η έρευνα στην κοιλάδα του Πάδου η οποία αποδείχτηκε επιτυχής και ανακαλύφθηκε μεγάλο κοιτάσμα φυσικού αερίου. Αν και η ENI είχε καταφέρει να διαφοροποιήσει τους προμηθευτές αργού πετρελαίου της Ιταλίας με αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους το κοιτάσμα φυσικού αερίου επέφερε περαιτέρω μείωση λειτουργικών εξόδων:

«οι Ιταλικές εταιρείες που μπορούσαν να λειτουργήσουν με φυσικό αέριο μείωσαν το ενεργειακό κόστος κατά 30% ως προς το πετρέλαιο και 50% ως προς τον λιθάνθρακα (Mangini 1975, p. 105, παραπομπή από Carvenalli 2000, p. 260). Ένα επιπλέον πλεονέκτημα για την Ιταλία ήταν το ότι σχεδόν το 1/5 της παραγωγής φυσικού αερίου προοριζόνταν για εξαγωγή με αποτέλεσμα το έλλειμμα ισοζυγίου πληρωμών να μειωθεί κατά 10% (Carnevali 2000, p. 259)»⁸⁵

Αν και ο Ματέι είχε προσπαθήσει να πετύχει πλήρη αυτονομία από κυβερνητικές παρεμβάσεις μέσω της κερδοφορίας, δεν το πέτυχε ποτέ. Η κυβέρνηση πίεζε προς την εξαγορά εταιρειών ούτως ώστε να μην αυξηθεί η ανεργία και να αυξηθεί η επιρροή της. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την μειωμένη κερδοφορία και την εξάρτηση από την κρατική επιδότηση.

Στην έναρξη της πετρελαϊκής κρίσης (τέλη δεκαετίας '60 αρχές '70) η Ιταλία αντιμετωπίζει πληθωρισμό καταρχάς από την έλλειψη (λόγω και της κρατικής πολιτικής ενίσχυσης των συντάξεων και των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων που οδήγησε σε αύξηση της ζήτησης) και μετέπειτα από το αυξημένο ενεργειακό κόστος. Λόγω και του εξεγερτικού κύματος που εξαπλώνονταν στην Δυτική Ευρώπη, στην Ιταλία παρουσιάστηκε εκροή κεφαλαίων προς ασφαλέστερους επενδυτικούς προορισμούς. Βλέπουμε και πάλι την επίδραση της πάλης των τάξεων και την αντίδραση των αγορών μέσω του αναπροσδιορισμού του κινδύνου που προκάλεσε ο Μάης του '68 αλλά και τα κινήματα εκείνης της δεκαετίας. Το χρέος και το έλλειμμα άρχισαν και αυτά να αυξάνονται:

⁸⁵ Macdonald Roderick όπ.π.:212

«Το έλλειμμα γενικής διακυβέρνησης αυξήθηκε από 1159 δισεκατομμύρια λίρες το 1965 σε 6397 δισεκατομμύρια λίρες το 1973, σχεδόν το 8% του ΑΕΠ των 80,574 δισεκατομμυρίων λιρών το 1973 (ibid., p. 28). Το χρέος άρχισε να αυξάνεται, και το επιτόκιο στο κρατικό χρέος διπλασιάστηκε από 1969 σε 1972 (1975 OECD economic Survey of Italy, p. 57). Deficit per GDP peaked at 12% in 1975, then was stabilized around 8% thereafter (1981 OECD Economic Survey of Italy, p. 28)»⁸⁶

Παράλληλα, οι κρατικές εταιρείες και οργανισμοί συσσώρευσαν χρέος άνω των 6000 δισεκατομμυρίων λιρών (περίπου 7,5 δισεκατομμύρια δολάρια) από το 1977 έως το 1980 [86].

Τη δεκαετία του 1990 οι μεταρρυθμίσεις της αγοράς εργασίας από τεχνοκρατικές κυβερνήσεις επέφεραν μικρή μείωση του χρέους. Καταργήθηκε για παράδειγμα το σύστημα *scala mobile*, η προσαρμογή δηλαδή των μισθών στον πληθωρισμό, ελαστικοποιήθηκε η αγορά εργασίας, μειώθηκαν τα επιδόματα ενώ παράλληλα αυξήθηκαν και οι φόροι [86]. Παρατηρούμε και πάλι δηλαδή ότι ο απαραίτητος όρος για την κερδοφορία του κεφαλαίου είναι η πειθάρχηση της εργασίας.

4.2 Η Ιταλία στην Ευρωζώνη

Η Ιταλία, εντός της ευρωζώνης, έχει χάσει τα νομισματικά εργαλεία με τα οποία θα μπορούσε να αποσυμπιέσει τον εμπορικό ανταγωνισμό και την πίεση στην εργασία, δηλαδή την υποτίμηση της λιρέτας. Οι νομισματικές πολιτικές και τα δημοσιονομικά εργαλεία όπως είδαμε έχουν μια διπλή όψη. Από τη μία μπορεί έστω και παροδικά να προστατεύουν κάποια εργασιακά δικαιώματα από την άλλη δεν προωθούν την στρατηγική έκθεσης στον διεθνή κεφαλαιακό ανταγωνισμό. Η έκθεση στον ανταγωνισμό είναι το μέτρο με το οποίο τα διάφορα ατομικά κεφάλαια θα αξιολογηθούν ως προς την κερδοφορία τους και αντίστοιχα θα αναπτυχθούν ή θα οδηγηθούν στην διάλυση.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι η συμβίωση σε μία νομισματική ένωση χωρών με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης προκαλεί ροές κεφαλαίων προς τις χώρες με την χαμηλότερη παραγωγικότητα καθώς τείνει να «επιδοτείται» η

⁸⁶ Macdonald Roderick όπ.π.:219

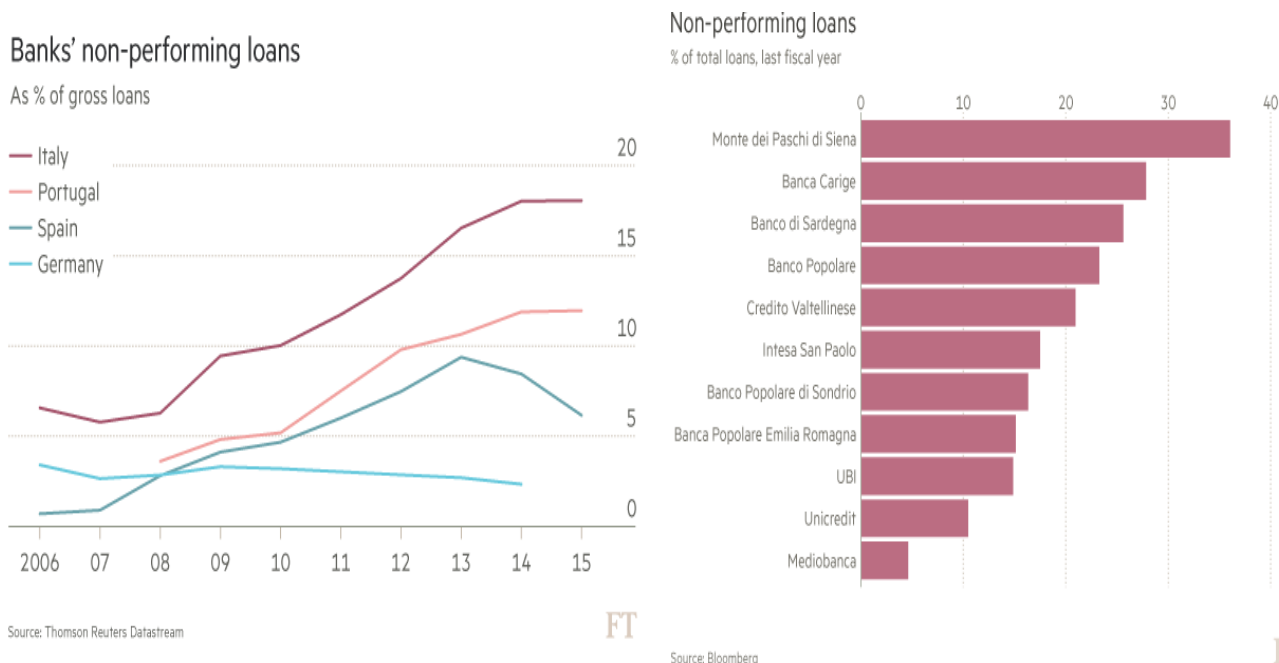
ζήτηση στις χώρες αυτές μέσω των εισερχόμενων κεφαλαίων. Αυτή η τάση έχει σαν αποτέλεσμα την εμφάνιση ελλειμμάτων τρεχουσών συναλλαγών και αύξηση του κρατικού και ιδιωτικού χρέους στα λιγότερα ανταγωνιστικά μέλη. Η αντίρροπη πολιτική λοιπόν είναι η λιτότητα, η πειθάρχηση της εργασίας και η μείωση των κρατικών δαπανών μέσω της απογύμνωσης του κράτους πρόνοιας. Αυτό ακριβώς συνέβη και στην Ιταλία όπως προαναφέρθηκε τη δεκαετία του 1990 με την μικρή «τιθάσευση» χρέους και ελλείμματος. Αυτά τα μέτρα βέβαια κρίνονται ανεπαρκή ως προς την αύξηση της ανταγωνιστικότητας:

«το δύσκολο επιχειρηματικό περιβάλλον, η ανισότιμη αγορά εργασίας και ο περιορισμένος ανταγωνισμός υπηρεσιών συνέβαλλαν στην αναιμική ανάπτυξη και αποδοτικότητα της Ιταλίας και σε απώλεια ανταγωνιστικότητας [...] Η χαμηλή παραγωγικότητα ήταν ο κύριος παράγοντας πίσω από την φτωχή ανάπτυξη της Ιταλίας [...] Η Ιταλία βίωσε μία απώλεια ανταγωνιστικότητας η οποία αν δεν αντιμετωπιστεί θα προκαλέσει επιβράδυνση της ανάπτυξης (IMF Country Report No. 12/167, pp.1 και 13)»⁸⁷

Από την δημιουργία της Ευρωζώνης μέχρι την χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 το χρέος της Ιταλίας ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμενε στα επίπεδα του 100%. Μετά την κρίση το ΑΕΠ μειώθηκε και είχε την εξέλιξη που απεικονίζεται στην Εικόνα 6 (πολύ πάνω από τον στόχο του 60% κατά το κριτήριο του Μάαστριχτ).

4.3 Η κρίση του τραπεζικού τομέα

Όπως είναι εύκολο να κατανοηθεί η συμμετοχή της Ιταλίας στην Ευρωζώνη δεν

αποτελεί τον πυρήνα της λεγόμενης «Ιταλικής κρίσης». Το κύριο πρόβλημα εντοπίζεται στον τραπεζικό τομέα και στα υψηλά επίπεδα χρέους.

Η κρίση επέφερε μία αύξηση στα μη εξυπηρετούμενα δάνεια της τάξης του 85% με αυτό να μεταφράζεται σε 360 δισεκατομμύρια ευρώ σε απόλυτους αριθμούς το 2015 ή το 18% όλων των δανείων όπως φαίνεται και στην Εικόνα 7. Η πτώση των εισοδημάτων των νοικοκυριών και της κερδοφορίας των επιχειρήσεων επέφερε αύξηση των μη εξυπηρετούμενων δανείων και προβλήματα φερεγγυότητας σε μερικές τράπεζες με αποτέλεσμα την παρέμβαση της κυβέρνησης. Η κρατική χρηματοδότηση προφανώς αύξησε το χρέος και το επιτόκιο στα κρατικά ομόλογα. Η Ιταλία μετέπειτα στράφηκε στην «τρόικα» των ΕΚΤ, ΔΝΤ και Κομισιόν για χρηματοδότηση.

Την τρέχουσα περίοδο (Δεκέμβριος 2018) η έκθεση των τραπεζών στα μη εξυπηρετούμενα δάνεια έχει περιοριστεί κάπως αλλά ο κίνδυνος δεν έχει αποσοβηθεί πλήρως

«έπειτα της Ιταλικής ύφεσης οι τράπεζες βρίσκονταν υπό το μεγάλη πίεση από την κατοχή μεγάλου ποσοστού μη εξυπηρετούμενων δανείων. Παρά ταύτα υπήρξε βελτίωση. Τα κακά δάνεια αποτελούσαν το 11,4% των συνολικών δανείων στο δεύτερο τρίμηνο του 2018, από 15,2% την ίδια περίοδο ένα τρίμηνο πριν σύμφωνα με τα δεδομένα της Τράπεζας της Ιταλίας. Κάποιες από τις τράπεζες στη χειρότερη κατάσταση όπως η Veneto Banca και η Banca Popolare di Vicenza κλείσανε.»⁸⁸

Οι εξαγγελίες της ιταλικής κυβέρνησης για αύξηση των κοινωνικών δαπανών «αναστάτωσαν» τις αγορές με αποτέλεσμα την αύξηση των spreads των ιταλικών ομολόγων. Σε μία έκθεση από την Citi Research αναφέρεται ότι μια άνοδος των επιτοκίων ομολόγων κατά 100 μονάδες βάσης μειώνει τον δείκτη κεφαλαιακής επάρκειας CET1 των δύο μεγαλύτερων ιταλικών τραπεζών, της Intesa Sanpaolo SpA και UniCredit SpA κατά 35 μονάδες βάσης. Για τις UBI Banca SpA και Banco BPM SpA, δύο μέσες τράπεζες, η πτώση ήταν μεγαλύτερη στις 56 και 66 μονάδες βάσης [85].

«Οι ιταλικές τράπεζες αντιμετωπίζουν μια άνοδο του κόστους χρηματοδότησης τους λόγω της απότομης αύξησης στα επιτόκια των ομολόγων η οποία αν παραταθεί θα

⁸⁸Giugliano Ferdinando (2018), «Italy's Banks Stumble Into a New Crisis», *bloomberg.com*, <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2018-10-10/italy-s-banks-stumble-into-a-new-crisis>

επηρεάσει την ικανότητα τους να δανείζονται. Τα κόστη δανεισμού για τα νοικοκυριά και τις επιχειρήσεις είναι ακόμα πολύ χαμηλά αλλά ξεκίνησαν να αυξάνονται τον Αύγουστο (2018). Αν αυξηθούν περαιτέρω θα επιταχύνουν την αρχή μιας οικονομικής επιβράδυνσης. Μια νέα ύφεση θα υπέσκαπτε τις προσπάθειες των τραπεζών να περικόψουν τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια και να επηρεάσουν την κερδοφορία τους.»⁸⁵

Ο τρόπος λειτουργίας των αγορών είναι χαρακτηριστικά απλός στην σύλληψη του. Βλέπουμε και στην περίπτωση της Ιταλίας πως η χρηματιστικοποίηση και το νεοφιλελεύθερο πλαίσιο διαχείρισης δεν αφήνουν καμία άλλη επιλογή πέρα από την πεπατημένη οδό της λιτότητας και της χειροτέρευσης των όρων εργασίας. Σε μία χαρακτηριστική δήλωση του ο επίτροπος προϋπολογισμού Günther Oettinger αναφέρει:

«η ανησυχία και η προσμονή μου είναι ότι οι εξελίξεις στα ομόλογα και την οικονομία της Ιταλίας από τις αγορές θα είναι τόσο ακραίες (radical) που θα δώσουν το σήμα στους ψηφοφόρους να μην ψηφίζουν τόσο αριστερούς όσο και δεξιούς λαϊκιστές»⁸⁹

Ο λαϊκισμός βέβαια είναι μια κάπως ασαφής έννοια. Ας το δούμε μέσα από το πρίσμα της εκλογικής διαδικασίας σε ένα αστικό κράτος αλλά και μέσα από τα ταξικά συμφέροντα ενός πολίτη. Γιατί ακριβώς ο μέσος πολίτης να ψηφίσει κατά ενός κόμματος που υπόσχεται αύξηση του μισθού; Ποίος ωφελείται πραγματικά από την διατήρηση του μισθού σε χαμηλά επίπεδα; Σίγουρα όχι ο υπό εξέταση μέσος πολίτης (σε ένα βαθμό, ακόμα και αν μιλάμε για έναν αστό των χαμηλών κοινωνικών «κλιμακίων» πόσω μάλλον για έναν εργάτη); Ο «λογικός» ψηφοφόρος λοιπόν θα πρέπει να έχει στο νου του το συμφέρον των αγορών ούτως ώστε η εργασιακή δύναμη του να είναι και αυτή με τη σειρά του «ανταγωνιστική», σε διαφορετική περίπτωση αντιμετωπίζει την ανεργία. Η μόνη επιλογή λοιπόν είναι η συμμόρφωση, ή μήπως όχι; Ποτέ δεν θα πρέπει να ξεχνάμε την ταξική πάλη και τα ξεσπάσματα της όταν η ανέχεια ξεπεράσει ένα όριο και οι κυβερνώσες τάξεις έχουν απονομιμοποιηθεί ακόμα και στους πιο «φιλήσυχους» των κυβερνώμενων.

⁸⁹ ANSA editorial (2018), «Italy irked by Oettinger 'markets' remark», *ansa.it*,

4.4 Ο κυβερνητικός συνασπισμός και το κρατικό χρέος

Η συνεργασία του «αντισυστημικού» κινήματος Πέντε Αστέρων (Movimiento 5 Stelle - M5S) με ηγέτη τον Luigi di Maio που εκλογικά αναδείχτηκε πρώτο κόμμα και της ακροδεξιάς Λέγκας του Βορρά (Lega Nord) του Matteo Salvini και τη συμμετοχή κάποιων μικρότερων πολιτικών σχηματισμών κατάφερε τελικά να σχηματίσει κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Giuseppe Conte και αντιπροέδρους τους di Maio και Salvini την 1^η Ιουνίου του 2018. Το εμπόδιο σχηματισμού κυβέρνησης άκουγε στο όνομα Paolo Savona, ενός καθηγητή οικονομικών που είχε προταθεί ως Υπουργός Οικονομίας. Η υποψηφιότητα αυτή απορρίφθηκε κατηγορηματικά από τον Πρόεδρο της Ιταλικής Δημοκρατίας Sergio Mattarella. Ο Savona αποτελούσε κόκκινο πανί και θεωρείται ευρωσκεπτικιστής και πολέμιος του ευρώ καθώς είχε αποκαλέσει το ευρώ «Γερμανικό κλουβί»⁹⁰ και εξέφρασε την ανάγκη για τον σχεδιασμό ενός «Plan B» για το ενδεχόμενο εξόδου της Ιταλίας από την Ευρωζώνη. Η τοποθέτηση ενός τέτοιου ατόμου σε θέση κλειδί μιας χώρας ιδρυτικού μέλους της Ε.Ε. θα έδινε το λάθος σήμα ως προς τη συνοχή της ένωσης και κατ'επέκταση την έστρεφε την αντίληψη των αγορών προς δυσμενέστερες εκτιμήσεις για την βιωσιμότητα αυτής (της ένωσης). Ο Savona στη παρούσα κυβέρνηση Conte τοποθετήθηκε στη θέση του Υπουργού Ευρωπαϊκών Θεμάτων.

Από μία άλλη οπτική η μη έγκριση Savona στη θέση του υπουργού Οικονομίας ήταν μια ακόμα ένδειξη ότι η Ε.Ε. δεν επιβάλλεται μόνο μέσω της «κοινής λογικής» (της λογικής των αγορών δηλαδή) και της διαπραγμάτευσης αλλά και μέσω της ωμής παρέμβασης. Ωμής παρέμβασης όχι σε μία μικρή χώρα όπως η Ελλάδα αλλά σε ένα ιδρυτικό μέλος. Η γνώμη που εξέφρασε άλλωστε ο Savona περί Plan B δεν είναι κάτι πρωτόγνωρο. Όλες οι χώρες προετοιμάζονται για όλα τα ενδεχόμενα. Έτσι η λιγότερο «προκλητική» επιλογή του Giovanni Tria μπορεί να αποδειχτεί πιο αποσταθεροποιητική:

«ο Ashoka Mody γράφει στο Bloomberg ότι ο πρόεδρος Mattarella υπέσκαψε το ευρώ. Απορρίπτοντας την επιλογή μίας λαϊκά εκλεγμένης συμμαχικής κυβέρνησης μπορεί να θέσει σε κίνηση μια οικονομική κρίση από την οποία θα είναι δύσκολο να βγει και θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο το Ευρωπαϊκό εγχείρημα [...] ο Mattarella

⁹⁰ Teffer Peter (2018), «How radical is Italy's Savona really?», *euobserver.com*, <https://euobserver.com/elections/141914>

επιχειρεί να εγκαταστήσει άλλη μία κυβέρνηση τεχνοκρατών [...] στην προσπάθεια του να υπερασπιστεί μία Ευρωπαϊκή Ορθοδοξία μπορεί να απελευθερώσει καταστρεπτικές δυνάμεις»⁹¹

Η απόρριψη Savona δεν είναι το πρώτο τέτοιου τύπου επεισόδιο που αφορά την Ιταλία. Υπάρχει και το προηγούμενο της αποπομπής Berlusconi.

«το φθινόπωρο του 2011 η ΕΚΤ απάντησε στον τότε πρωθυπουργό κ. Berlusconi ότι η αγορά ιταλικών ομολόγων εξαρτιόνταν από τις μεταρρυθμίσεις. Όταν ο κ. Berlusconi αρνήθηκε την περικοπή συντάξεων, η καγκελάρια της Γερμανίας Angela Merkel προέτρεψε τον τότε Πρόεδρο Giorgio Napolitano, να λήξει την πρωθυπουργία του Berlusconi [...] Από τότε η Ιταλία δεν είχε εκλεγμένο πολιτικό ως υπουργό Οικονομίας και Οικονομικών. Ο ρόλος αυτός καλύφθηκε από τον κ. Monti, έναν πρώην κεντρικό τραπεζίτη και πρώην στέλεχος του ΔΝΤ [...] Οι Ιταλοί ψηφοφόροι απάντησαν με τον να τοποθετήσουν στην εξουσία πολιτικούς που δεν αποδέχονται την νομιμότητα των κανόνων της Ε.Ε.»⁹²

Η κυβέρνηση αυτή χαρακτηρίστηκε ως κυβέρνηση λαϊκιστών, τυχοδιωκτών και αντιευρωπαϊστών, αντίδραση στα κατεστημένα κόμματα. Όπως προαναφέρθηκε οι προγραμματικές τους δηλώσεις περί αύξησης του ελλείμματος στο 2,4% (από την δέσμευση της προηγούμενης κυβέρνησης Renzi για έλλειμμα 0,8%), αύξησης των επιδομάτων πρόνοιας κτλ. προκάλεσαν όχι μόνο την αντίδραση της Κομισιόν αλλά και τον αγρόν. Το Κίνημα Πέντε Αστέρων εκλέχθηκε με λόγο ενάντιο τόσο στο κυβερνητικό κατεστημένο όσο και στα συνδικάτα και τις ενώσεις εργοδοτών⁹³. Προωθούν ως κίνημα την αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με την έννοια του ότι οι εκλεγμένοι θα πρέπει να ελέγχονται με τον μακροπρόθεσμο στόχο κάποιας μορφής άμεσης δημοκρατίας. Αυτής της μορφής οι ιδεολογικές προσεγγίσεις δεν δεικνύουν κάτι ασυνήθιστο ή θα μπορούσαν να χαρακτηριστούνε και εμπνευσμένες από την αυτονομία χωρίς το κίνημα όμως να μπορεί να χαρακτηριστεί «αριστερό» και λόγω συνεργασιών με την ακροδεξιά Λέγκα και το βρετανικό ξενοφοβικό και ευρωσκεπτικτικό UKIP. Η Λέγκα του Βορρά είναι ένα κόμμα της ακροδεξιάς με αντιμεταναστευτικό λόγο και πολιτικές όπως τον δραστικό περιορισμό της

⁹¹ Merler Sylvia (2018), «The Italian Crisis», *Bruegel.org*, <http://bruegel.org/2018/06/the-italian-crisis/>

⁹² Thompson Helen (2018), «Want to Understand What is Wrong With Europe? Look at Italy», *nytimes.com*, <https://www.nytimes.com/2018/03/08/opinion/italy-europe-election.html>

⁹³ del Savio Lorenzo, Mameli Matteo (2014), «Anti-representative democracy: how to understand the Five Star Movement», *opendemocracy.net*

διαδικασίας αίτησης ασύλου, αποκλεισμό πλοίων ΜΚΟ που ήταν επιφορτισμένα με τη μεταφορά προσφύγων κτλ⁹⁴. Οι πολιτικές αυτές προφανώς βρίσκουν και την Ε.Ε. σύμφωνη μετά τα προσφυγικά κύματα του 2016-2017 και την σχετική συμφωνία περιορισμού των (προσφυγικών) ροών με την Τουρκία. Τη δεκαετία του 1990 μάλιστα η Λέγκα εξέταζε και την απόσχιση της βόρειας Ιταλίας και την δημιουργία νέου κράτους υπό την ονομασία Παντάνια.

Όπως είδαμε στα θέματα του προϋπολογισμού επήλθε συμβιβασμός με την Κομισιόν. Δεν αποκλείεται βέβαια ακόμα και με την επιλογή Savona η κυβέρνηση να παίζει ένα παιχνίδι μαξιμαλιστικών απαιτήσεων με σκοπό τον συμβιβασμό κάπου στο ενδιάμεσο. Η Ε.Ε. άλλωστε, στην περίπτωση της Ιταλίας δεν μπορεί να εμμείνει πολύ στην ακραία λιτότητα χωρίς να διακινδυνεύσει την ίδια την συνοχή της. Αυτή τη διεγκυστίνδα κατηγοριών (διεφθαρμένη ιταλική πολιτική τάξη και λαός έναντι καταπιεστικής, γραφειοκρατικής και εκμεταλλευτικής γερμανοκρατούμενης Ε.Ε.) δεν έχει και μεγάλη σημασία καθώς απ' ό,τι φαίνεται από πίσω κρύβεται μια συνδιαλλαγή, πιθανότατα, αποδοχή εκ μέρους Κομισιόν μεγαλύτερων ελλειμμάτων σε αντάλλαγμα σκληρότερων συνοριακών ελέγχων:

«Ο Jakob Funk Kirkegaard επίσης πιστεύει ότι ο Πρόεδρος Mattarella έβαλε την Ιταλία στο δρόμο της σύγκρουσης τόσο εσωτερικής όσο και, κατά πάσα πιθανότητα, με τις αγορές και την υπόλοιπη Ευρώπη [...] η καλύτερη ιδέα για την Γερμανία, την Ιταλία και την Ευρώπη θα ήταν εάν τον Ιούνιο οι ηγέτες της Ε.Ε. άλλαζαν ρότα και ενέτειναν τις προσπάθειες για κοινό έλεγχο των συνόρων της ηπείρου».⁹⁵

Η «πρόβλεψη» αυτή επιβεβαιώθηκε τον Σεπτέμβριο (2018) [95] ενώ οι συζητήσεις εξόδου της Ιταλίας από το ευρώ έχουν πάψει προ καιρού χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορεί να επανέλθουν στο μέλλον.

Το χρέος της Ιταλίας είναι πολύ υψηλό για να αναχρηματοδοτηθεί από τον ΕSM. Οι ταμειακές ανάγκες της Ιταλίας για το 2018 είναι 277 δισεκατομμύρια ευρώ, για το 2020 - 197 δισεκατομμύρια ευρώ και για το 2021 - 181 δισεκατομμύρια ευρώ:

⁹⁴ Giuffrida Angela(2018), «Italian government approves Salvini bill targeting migrants», *theguardian.com*

⁹⁵ Merler Sylvia 2018 όπ.π.

«εκλείπει επίσης και η πολιτική θέληση. “Η γενική συμφωνία είναι ότι η Ιταλία είναι πολύ μεγάλη να διασωθεί μέσω του ESM. Και δεν είναι μόνο τεχνικά θέματα σχετικά με τις δυνατότητες του ESM, αλλά πρωτίστως πολιτικά: ειδικά οι βόριοι δεν θέλουν ούτε καν να προσπαθήσουν να χρησιμοποιήσουν τον ESM για την Ιταλία” [...] “έτσι μία τεράστια αναδιάρθρωση χρέους φαίνεται στον ορίζοντα” αναφέρει ο αξιωματούχος»⁹⁶

Η πρόταση του Savona για το χρέος αναφέρει μεν την μείωση του χρέους στα επίπεδα του 60% του ΑΕΠ αλλά με μια μακροπρόθεσμη αναδιάρθρωση δε:

*«για να βοηθηθεί η διαδικασία της απομείωσης η EKT θα πρέπει να προσφέρει μια “εγγύηση” σε αντάλλαγμα για μία “υποθήκη σε μελλοντικά φορολογικά έσοδα ή μοναδικά δημόσια στοιχεία ενεργητικού στο ενδεχόμενο αθέτησης πληρωμής μίας ή περισσότερων δόσεων” [...] “δεν υπάρχει κάποιος λόγος να προστατεύονται οι καταθέσεις όταν αυτό δεν συμβαίνει με τα κρατικά ομόλογα” [...] ο Claudio Borghi υπεύθυνος επί των οικονομικών της Λέγκας προέτρεψε την τράπεζα (EKT) να βάλει άνω όριο στις αποδόσεις των ομολόγων ώστε να διασφαλίσει ότι η διαφορά (spread) μεταξύ δύο μελών δεν θα ξεπερνάει τις 150 μονάδες βάσης».*⁹⁷

Εδώ βέβαια καταλαβαίνουμε ότι αν τα αιτήματα αυτά γίνουν δεκτά παρουσιάζεται και πάλι ο «ηθικός κίνδυνος» και το μήνυμα ότι επιτρέπεται η «σπατάλη» και ακυρώνεται το νεοφιλελεύθερο ιδεολόγημα της πειθαρχίας και της «οικονομικής σύνεσης». Από την άλλη το μεγάλο χρέος της Ιταλίας είναι ανοιχτό προς δυσμενή αξιολόγηση από τις αγορές με την ανάλογη άνοδο στο κόστος δανεισμού. Αν η Ε.Ε. θέλει να διατηρήσει την συνοχή της με την παρούσα μορφή (ειδικά μετά την αρνητική έκβαση του Brexit) τότε η αναδιάρθρωση του χρέους της Ιταλίας θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη.

Τέλος, βλέπουμε ότι το νεοφιλελεύθερο ιδεολόγημα της λιτότητας και του συνεχούς χτυπήματος του κράτους πρόνοιας και, κυρίως, της εργασίας έχει φτάσει στα όρια του. Αυτή την περίοδο (Δεκέμβριος 2018) εξελίσσεται στη Γαλλία το κίνημα των Κίτρινων Γιλέκων που ξεκίνησε από τις αγροτικές περιοχές και επεκτάθηκε και στα αστικά κέντρα. Αποτελεί συνέχεια μιας σειράς κινημάτων στην Ευρώπη του νεοφιλελευθερισμού και της κοινωνίας της αγοράς. Ξέσπασε

⁹⁶ Strupczewski Jan (2018), «Complete insanity' of Italy debt plans may lead to huge restructuring -euro officials» *reuters.com*

⁹⁷ Jones Gavin (2018), «Italy's Savona Seeks Euro Zone Debt Restructuring, Backed by ECB», *money.usanews.com*

μετά την επιβολή ενός φόρου στα καύσιμα και εκδηλώθηκε με συνεχείς οδομαχίες στις πόλεις. Το «ιταλικό δράμα» μόλις ξεκίνησε. Οι λαοί της Ευρώπης βρίσκονται μπροστά στο δίλλημα της «κινεζοποίησης» ή της ταξικής πάλης.

Αντί Συμπεράσματος - Συμπλήρωμα

Η ενότητα αυτή αποτελεί ένα καταληκτικό απάνθισμα κάποιων παρατηρήσεων σχετικά με τον σύγχρονο καπιταλισμό με αφορμή την κρίση του 2008 και τον τρόπο διαχείρισης της από την Ε.Ε. Εν συντομία, θα γίνει μια προσπάθεια ανίχνευσης των επιπτώσεων του νεοφιλελευθερισμού ως σύστημα εξουσίας πάνω στην κοινωνία και στον ίδιο τον άνθρωπο πέρα από τη σφαίρα της οικονομίας. Δεν μπορούμε, ακόμα, να μιλήσουμε για την χρεοκοπία του νεοφιλελευθερισμού. Ο νεοφιλελευθερισμός ως σύστημα εξουσίας παρουσιάζει ακόμα να αντλεί συναίνεση από ευρεία στρώματα της κοινωνίας, τουλάχιστον από αυτά που θα ονομάζαμε αστικά - μικροαστικά τα οποία βέβαια στις ανεπτυγμένες και οικονομικά εύρωστες χώρες, πληθυσμιακά αποτελούν και την πλειοψηφία. Οι όποιες, έστω αόριστα, αριστερές αντιπροτάσεις φτάνανε μέχρι το επίπεδο της παλιάς σοσιαλδημοκρατίας που έχει σαρωθεί στην πλειοψηφία των χωρών της Ευρώπης. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο ΣΥΡΙΖΑ, ένα περιθωριακό κόμμα της αριστεράς που κέρδισε την κυβερνητική εξουσία στην Ελλάδα που ήδη βρίσκονταν στον πέμπτο χρόνο (2015) προγραμμάτων λιτότητας και ακόμα πιο μακρόχρονης ύφεσης και φθινόντων εισοδημάτων για τα λαϊκά στρώματα. Οι συνεχείς συμβιβασμοί του ΣΥΡΙΖΑ και η προσαρμογή στην «πραγματικότητα των αγορών» δεν αρκούσαν. Ο αριστερός ΣΥΡΙΖΑ έπρεπε να συντριβεί όσο πιο ανελέητα και δημόσια γίνονταν για να τρομοκρατηθούν και οι υπόλοιποι λαοί και να αποσοβηθεί και αυτή η μορφή του ηθικού κινδύνου. Ως κόμμα ο ΣΥΡΙΖΑ δεν είναι παρένθεση. Ως αριστερό κόμμα αποτελεί, πράγματι, παρένθεση. Ταυτόχρονα και παρά τις αντιφάσεις του ο νεοφιλελευθερισμός (και η χρηματιστικοποίηση και ελεύθερη μετακίνηση κεφαλαίων) είναι αποτελεσματικός στο πεδίο της οικονομίας με αντίτιμο βέβαια την κρίση (με μέχρι τώρα κύρια έκφανση της την κρίση του 2008, τους δυσμενέστερους όρους εργασίας με κάποιες εκλάμψεις ανόδου των εισοδημάτων (χώρες περιφέρειας στην προ κρίσης Ευρωζώνη), την άνοδο του εθνικισμού, πολεμικές συρράξεις, περιβαλλοντική καταστροφή κ.ά. Φυσικά αυτά είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα του καπιταλισμού και θα ήταν λάθος να μιλάμε για τον κακό-κερδοσκοπικό-νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό. Ο καπιταλισμός είναι ενιαίος παρά τις διάφορες μορφές διαχείρισης του. Ζούμε στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού και αυτόν καλούμαστε να εξετάσουμε.

Στιγμιότυπα από την κρίση και την Ευρωπαϊκή Ένωση

• Δεκέμβριος 2008, Αθήνα – Δολοφονία Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου

Την 6^η Δεκεμβρίου 2008 δολοφονείται ο δεκαπεντάχρονος μαθητής Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος στην περιοχή των Εξαρχείων από πυροβολισμό του ειδικού φρουρού Επαμεινώνδα Κορκονέα. Επί ένα μήνα περίπου τα κέντρα των μεγάλων αστικών κέντρων της Ελλάδας και ιδιαίτερα της Αθήνας αποτελούν πεδίο μάχης μεταξύ διαδηλωτών και σωμάτων ασφαλείας. Η ένταση των συγκρούσεων υποδήλωνε ότι κάτι πήγαινε ήδη πολύ «στραβά». Την περίοδο εκείνη, της λεγόμενης εποχής της σπατάλης στην Ελλάδα, κυκλοφορούσε το σύνθημα «γενιά των 700 ευρώ βάλτους φωτιά». Η ύφεση, η άνοδος της ανεργίας και η πτώση των μισθών είχαν ήδη ξεκινήσει στην Ελλάδα (όπως και η χρηματοπιστωτική κρίση στις ΗΠΑ άλλωστε) πολύ πριν η Ελλάδα πτωχεύσει και επίσημα και ο λαός ανακηρυχθεί από την Ε.Ε. και το καπιταλιστικά ελεγχόμενο σύστημα των ΜΜΕ, σπάταλος, διεφθαρμένος, τεμπέλης (όπως και όλοι ο λαοί με παρόμοια προβλήματα με τελευταίο παράδειγμα αυτό των Γάλλων). Τα 700 ευρώ αναφέρονταν στον μισθό ενός εισερχόμενου στην αγορά εργασίας νέου/νέας. Δέκα χρόνια μετά το σύνθημα αυτό μετασκευάστηκε σε «γενιά των 400 ευρώ» (492 ευρώ - υποκατώτατος μισθός/μεικτές αποδοχές για εργαζόμενο κάτω των 25 ετών). Ήταν από τότε φανερό ότι η επόμενη γενιά θα ζούσε με χειρότερους όρους από την προηγούμενη. Ο τότε επικεφαλής του ΔΝΤ Dominique Strauss Kahn είχε προβλέψει ότι

«... το οικονομικό σύστημα θα πρέπει να αναδιοργανωθεί προς το όφελος όλων και όχι μιας μικρής ελίτ αλλιώς οι βίαιες διαδηλώσεις θα εξαπλωθούν [...] “αν δεν το κάνουμε αυτό, η κοινωνική αναταραχή ίσως να προκύψει σε πολλές χώρες, συμπεριλαμβανόμενων και των ανεπτυγμένων οικονομιών”».⁹⁸

• Κινήματα Αγανακτισμένων/Πλατειών – Occupy Wall Street – Αραβική Άνοιξη

Από το 2009 μέχρι το 2012 με αποκορύφωση το 2010-2011 ανά τον κόσμο εκδηλώνονται διάφορα κινήματα διαμαρτυρίας ενάντια στη συνεχιζόμενη λιτότητα

⁹⁸ Hay Andrew (2008), UPDATE 2, «IMF sees risks of prolonged global crisis, unrest», *reuters.com*

και στην αναδιανομή του πλούτου εις βάρος των πολλών. Στην Ισλανδία, την Ισπανία, Ελλάδα, Πορτογαλία, Ιταλία, Ιρλανδία, ΗΠΑ και αλλού, η σύγχρονη οργάνωση της οικονομίας τίθονταν υπό αμφισβήτηση. Στην περίπτωση των χωρών της Μέσης Ανατολής που και της Βόρειας Αφρικής οι κινητοποιήσεις αφορούσαν και τις πολιτικές ελευθερίες και την λήξη των αυταρχικών καθεστώτων. Είναι χαρακτηριστικό το σύνθημα του κινήματος Occupy «We are the 99% - Είμαστε το 99%», δηλωτικό του αιτήματος για αναδιανομή σε μια εποχή που το κεφάλαιο γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη της κερδοφορίας και της παραγωγικότητας, ανταπέδωσε ελάχιστα και «κοινωνικοποίησε» τις ζημιές όταν προέκυψε η κρίση του 2008. Τα κινήματα αυτά, ανοργάνωτα, χωρίς ξεκάθαρη πολιτική και κοινωνική σύνθεση και χωρίς να έχουν ξεδιαλύνει τα αιτήματα τους κατέδειξαν την λαϊκή δυσαρέσκεια όχι μόνο προς τη λιτότητα αλλά και ως προς τη διαφαινόμενη συρρίκνωση της ικανότητας άρθρωσης λόγου των μεγάλων μαζών στο πολιτικό και οικονομικό γίγνεσθαι. Η χρηματιστικοποίηση και η νεοφιλελεύθερη συναίνεση υποστήριζαν το ακριβώς αντίθετο. Η κοινωνία των ελεύθερα συσχετιζόμενων εμπόρων και καταναλωτών θα οδηγούσε ακόμα και σε αυτή την ίδια την κατάργηση του κράτους υποστήριζαν. Συνέβη ακριβώς το αντίθετο, ακριβώς διότι εθελουφλούν (;) ως προς τη διαφορά ισχύος του καπιταλιστή και του εργαζόμενου. Οι μη προνομιούχες τάξεις έβλεπαν (και βλέπουν) ότι πλέον δεν υφίσταται χώρος δράσης και έκφρασης εντός του συστήματος για αυτές. Χαριτολογώντας, νόμος είναι το δίκιο του κεφαλαιοκράτη ενώ πεδίο δράσης του καταπιεζόμενου αποδείχτηκε και πάλι ότι είναι μόνο η ταξική πάλη. Τα αποτελέσματα των κινημάτων αυτών, στην παρούσα φάση, κρίνονται από μέτρια ως απογοητευτικά. Στις αραβικές χώρες για παράδειγμα σε κάποιες χώρες επήλθαν κάποιες ελαφρές μεταρρυθμίσεις, άλλες επέστρεψαν σε αυταρχικά καθεστώτα (Αίγυπτος) ενώ άλλες ρημάχτηκαν από τον εμφύλιο πόλεμο (Συρία) χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αυτό οφείλεται στις λαϊκές εξεγέρσεις αυτής της περιόδου. Στο χαοτικό πολιτικό πεδίο στο οποίο δρουν πολυποίκιλες ομάδες με αποκλίνοντα συμφέροντα δεν μπορεί να προβλεφθεί το αποτέλεσμα μίας εξέγερσης χωρίς αυτό να αποτελεί δικαιολογία αδράνειας.

•Ιούλιος 2015 – Ελληνικό Δημοψήφισμα

Τον Ιανουάριο του 2015 σχηματίζεται η κυβέρνηση συνεργασίας Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς με το μικρό δεξιό κόμμα Ανεξάρτητοι Έλληνες. Εκλέχθηκαν με προγραμματικές διακηρύξεις ενάντια στη λιτότητα και την υπόσχεση ακύρωσης των αντίστοιχων νόμων και παρά την ιδεολογικό χάσμα συνεργάστηκαν στην βάση της «αντι-λιτότητας». Η χώρα βέβαια αντιμετώπιζε ταμειακές ανάγκες και η Ε.Ε. δεν θα υποχωρούσε απέναντι στην Ελλάδα τόσο για λόγους τρομοκράτησης όλων των υπόλοιπων λαών όσο και της μη ακύρωσης του αφηγήματος της λιτότητας. Η διαπραγμάτευση για μια νέα δανειακή σύμβαση (μιας και η Ελλάδα ήταν πρακτικά αποκλεισμένη από τον δανεισμό από τις αγορές) κρατάει μέχρι τον Ιούνιο χωρίς κανένα αποτέλεσμα με την Ελλάδα να αθετεί μια πληρωμή προς το ΔΝΤ. Την 5^η Ιουλίου 2015 η κυβέρνηση Τσίπρα προκηρύσσει δημοψήφισμα με το ερώτημα:

«Πρέπει να γίνει αποδεκτό το σχέδιο συμφωνίας, το οποίο κατέθεσαν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο στο Eurogroup της 25.06.2015 και αποτελείται από δύο μέρη, τα οποία συγκροτούν την ενιαία πρότασή τους; Το πρώτο έγγραφο τιτλοφορείται «Reforms for the completion of the Current Program and Beyond» («Μεταρρυθμίσεις για την ολοκλήρωση του τρέχοντος προγράμματος και πέραν αυτού») και το δεύτερο «Preliminary Debt sustainability analysis» («Προκαταρκτική ανάλυση βιωσιμότητας χρέους»)

με την επιλογή ενός απλού ΝΑΙ ή ΟΧΙ ως απάντηση. Το ερώτημα ήταν μεν «πονηρό» και επιδέχονταν πολλαπλές ερμηνείες αλλά συσπείρωσε πλατείες λαϊκές μάζες που χτυπιούνταν από την λιτότητα και τον καπιταλισμό. Το ερώτημα πέρασε σε δεύτερη μοίρα καθότι ο λαός καταλάβαινε ότι κάπου έπρεπε να μπει ένα τέλος στην λιτότητα καθότι ήταν φανερό ότι δεν επρόκειτο πλέον για «συμμάζεμα» των οικονομικών της χώρας αλλά πρωτίστως διαπαιδαγώγηση και τρομοκράτηση των λαών προς το νεοφιλελεύθερο δόγμα της λιτότητας. Άλλωστε από αξιωματούχους της Ε.Ε. διακηρύχτηκε ότι το πραγματικό ερώτημα ήταν η συμμετοχή ή όχι στο ευρώ⁹⁹. Παρά τη συνεχή καμπάνια τρομοκρατίας και προπαγάνδας της πλειοψηφίας των ΜΜΕ υπέρ του ΝΑΙ ο λαός ψήφισε συντριπτικά υπέρ του ΟΧΙ με ποσοστό 61,3%. Η ψήφος του ΟΧΙ θα μπορούσε σε μεγάλο ποσοστό να χαρακτηριστεί ταξική μιας και σε μεγάλο ποσοστό στηρίχθηκε

⁹⁹ Elliott Larry, Wearden Graeme, Watt Nicholas, Smith Helena (2015), «Europe's big guns warn Greek voters that a no vote means euro exit», *theguardian.com*

στα ιεραρχικά χαμηλότερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Η κυβέρνηση αγνόησε με χυδαίο τρόπο τη λαϊκή βούληση και αποδέχτηκε τρίτο μνημόνιο ... λιτότητας. Μια μικρή χώρα βέβαια δεν έχει και μεγάλο περιθώριο ελιγμών απέναντι σε έναν οργανισμό όπως η Ε.Ε. και η λιτότητα αναδείχθηκε αναπόδραστη. Η εξεγερσιακή ορμή που ξύπνησε μετά από 3 χρόνια στασιμότητας καταλάγιασε και πάλι ενώ στη χώρα εξαπλώθηκε μια αύρα ματαιότητας. Το δημοψήφισμα μάλλον αποτέλεσε έναν ελιγμό της κυβέρνησης μετά το αδιέξοδο των «διαπραγματεύσεων» καθώς ποντάριζε σε μια επικράτηση του ΝΑΙ ή μια αδύναμη επικράτηση του ΟΧΙ, αποτέλεσμα το οποίο θα αποτελούσε πρόφαση για την προσαρμογή στις πολιτικές λιτότητας. Η θνησιγενής κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ επανεκλέχθηκε μόνο και μόνο επειδή δεν υπήρχε κάποια εναλλακτική ή αυτή η εναλλακτική δεν είχε κάποια διαφορά από την τότε κατάσταση. Αποχωρίσανε και τα τελευταία στελέχη που θα αποτελούσανε παραφωνία στο νέο πρόγραμμα λιτότητας και σαν έτοιμή από καιρό η κυβέρνηση προχώρησε σε επιπλέον περικοπές. Η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ/ΑΝΕΛ αποτελεί πλέον ένα απλό διεκπαιρευτικό όργανο με την ημερομηνία λήξης της να βρίσκεται κάπου μέσα στο 2019 με τις επερχόμενες εκλογές.

•Ιούνιος 2016 – Βρετανικό δημοψήφισμα και αποχώρηση της Αγγλίας από την Ε.Ε

Οι συντηρητικοί του David Cameron στις προγραμματικές δηλώσεις του κόμματος κατά τις Βρετανικές εκλογές του 2015 είχε ως θέση τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος σχετικά με τη συμμετοχή ή όχι στην Ε.Ε. το οποίο και έγινε στις 23 Ιουνίου 2016 και επικράτησε η ψήφος υπέρ της αποχώρησης με περίπου 51,2%. Ένα χρόνο μετά την αγνόηση του ελληνικού δημοψηφίσματος ένα βασικό μέλος της Ε.Ε. αποχωρεί αποφασίζει να αποχωρήσει με τη διαδικασία αποχώρησης να ολοκληρώνεται το Μάρτιο του 2019. Σε αυτό το δημοψήφισμα η ψήφος αποχώρησης προέρχεται από όλα τα κοινωνικά στρώματα και από όλο το πολιτικό φάσμα με τις νεαρότερες ηλικίες να είναι υπέρ της παραμονής και την αγγλική ύπαιθρο είναι κατά αυτής. Το πλήγμα για την Ε.Ε. είναι μεγάλο καθώς αν και η σχέση Βρετανίας-Ε.Ε. ήταν πολλές φορές επαμφοτερίζουσα η Ε.Ε. χάνει τη δεύτερη μεγαλύτερη οικονομία της. Η Ε.Ε. σμικρύνεται τόσο σε ΑΕΠ αλλά και σε «γότηρο». Πολλά είναι τα στοιχεία που συνέβαλλαν στο λεγόμενο Brexit, από την ανεργία και την περιστασιακή απασχόληση μέχρι τη ξεκάθαρη ξενοφοβία. Η

αντίδραση εδώ αποκρυσταλλώθηκε στην απόρριψη του στάτους κβο της Ε.Ε. Ένα χρόνο αργότερα στην Καταλονία διεξάγεται δημοψήφισμα περί της απόσχισης από την Ισπανία. Το αποτέλεσμα είναι υπέρ της απόσχισης της Καταλονίας με μεγάλο ποσοστό. Το δημοψήφισμα είχε κηρυχθεί παράνομο από το συνταγματικό δικαστήριο της Ισπανίας με την αστυνομία να προχωρά σε βίαιη καταστολή και εισβολές σε εκλογικά τμήματα τη μέρα διεξαγωγής του. Η Ε.Ε. σιωπά μπροστά στη βία, εμμέσως υποστηρίζοντάς τη, δίνοντας και πάλι το σήμα ότι η οποιαδήποτε αστάθεια που προκύπτει πρέπει αν αντιμετωπίζεται άμεσα και «αποφασιστικά». Η «αστάθεια» βέβαια παίρνει τη μία μορφή ή την άλλη όπως και «ξεφυτρώνει» εδώ και κει με την τρέχουσα εστία να βρίσκεται στη Γαλλία και στις κινητοποιήσεις των Κίτρινων Γλέκων. Η Ε.Ε. έχει αποτύχει να στο να εμπνεύσει τα λαϊκά στρώματα ή ακόμα και να τα πείσει ότι χρησιμεύει σε κάτι περισσότερο από κάποια αναπτυξιακά κονδύλια ή επιδοτήσεις. Πέρα από αυτά η Ε.Ε. αποτελεί άλλο ένα πεδίο ανταγωνισμού των διάφορων κεφαλαίων και λιτότητας. Το όραμα της ενοποιημένης Ευρώπης, αν υπήρξε ποτέ πραγματικά, έχει ξεθωριάσει. Η πολιτικοοικονομική ένωση δεν αποκλείεται αλλά δεν θα σημάνει και την καλυτέρευση των όρων για τους εργαζόμενους.

•Νοέμβριος 2016 – Εκλογή Trump στις ΗΠΑ

Στις 8 Νοεμβρίου 2016 ο Ρεπουμπλικάνος Donald Trump εκλέγεται 45^{ος} πρόεδρος των ΗΠΑ νικώντας στην κούρσα την υποψήφια των Δημοκρατικών Hillary Clinton (αν και δεν συγκέντρωσε υψηλότερο απόλυτο αριθμό ψήφων). Ο Donald Trump εκλέχθηκε με το σύνθημα Make America Great Again – MAGA, να ξανακάνουμε την Αμερική μεγάλη. Μεγάλη ως προς τι άραγε; Οι ΗΠΑ αποτελούν ακόμα την μεγαλύτερη οικονομία και στρατιωτική δύναμη του πλανήτη αλλά ο Πρόεδρος εκλέχθηκε με την επίκληση της επιστροφής σε κάποιο ένδοξο παρελθόν. Παράλληλα η καμπάνια του βασίστηκε και σε ξενοφοβικά έως ρατσιστικά σλόγκαν και εύκολα συνθήματα. Αποκάλεσε τους Λατίνους μετανάστες βιαστές και ναρκέμπορους ενώ υποσχέθηκε να χτίσει «φράχτη» κατά μήκος των νοτίων συνόρων των ΗΠΑ ενώ είχε την ξεκάθαρη στήριξη ρατσιστικών και νεοναζιστικών ομάδων κρατώντας πολιτική ίσων αποστάσεων και καταδικάζοντας τη βία «απ' όπου και αν προέρχεται» όταν οι ομάδες αυτές συγκρούονταν στους δρόμους με αντιφασιστικές οργανώσεις. Παράλληλα επικαλέστηκε την ανάγκη

καταπολέμησης της ανεργίας μέσω του επαναπατρισμού θέσεων εργασίας από το εξωτερικό. Η ρητορική αυτή στρέφεται κυρίως εναντίον της Κίνας και της Ε.Ε. και μεταφράστηκε σε εσωτερικές πολιτικές μείωσης των φόρων στις επιχειρήσεις και στην επιβολής δασμών σε κάποια προϊόντα όπως το ατσάλι. Ο εμπορικός πόλεμος που έχει ανοίξει ο πρόεδρος Trump μαίνεται ακόμα με απώλειες και από τις δύο πλευρές. Η Ε.Ε. παίζει το παιχνίδι του σαστισμένου συμμάχου βασιζόμενη πάνω στα εμπορικά πλεονάσματά της αλλά η άνεση αυτή δεν θα διαρκέσει για πολύ ακόμα. Οι παλαιές βεβαιότητες αμφισβητούνται και το μέτωπο της Δύσης δεν φαντάζει πλέον αρραγές. Η απαίτηση των ΗΠΑ από τους Ευρωπαίους για μεγαλύτερες εξοπλιστικές δαπάνες ήταν αίτημα και της κυβέρνησης Bush Jr. όσο και αυτής του Barack Obama. Ο Trump απλά έθεσε το θέμα αυτό με πιο «επιτακτικό» τρόπο. Οι παλιές συμμαχίες σπάνε, νέες δυνάμεις όπως η Κίνα και η Ινδία αναδύονται ενώ ο «παλιός γνώριμος» Ρωσία κινείται και πάλι προς την κατεύθυνση της αμφισβήτησης της Δυτικής ηγεμονίας στην περιοχή της. Τα πάντα έχουν μπει σε μία περίοδο αναθεώρησης. Τα δυτικά φιλελεύθερα πολιτεύματα δεν κατόρθωσαν ούτε αυτά να αποτρέψουν την ανάδυση (και πάλι) του φασισμού, της μισαλλοδοξίας, του φονταμενταλισμού. Η εισβολή στο Ιράκ, οι συνεχείς παρεμβάσεις στην Μέση Ανατολή έδωσαν τροφή και γέννησαν τερατουργήματα όπως το ISIS που μπήγουν τώρα τα δόντια τους στο σώμα της ίδιας της Ευρώπης. Και πάλι, ο καπιταλισμός σε κρίση γεννάει τον εθνικισμό (στην κλασική μορφή του ή τον οικονομικό), τον φασισμό, τον σεξισμό, τον ρατσισμό. Στην Βραζιλία εκλέχθηκε Jair Bolsonaro ένας πρώην αξιωματικός του στρατού που εξυμνεί το πρώην καθεστώς χούντας και υπόσχεται να «απαγορεύσει τον κομμουνισμό» και να εκτελεί «εγκληματίες» με συνοπτικές διαδικασίες. Ο καπιταλισμός μπορεί να έχει μεγάλες δυνατότητες αναγέννησης αλλά στη φάση σαπίσματός του γεννά πολυάριθμα και πολυποίκιλα σκουλήκια. Λέγεται ότι στον καπιταλισμό είναι απαραίτητη η καταστροφή για να αναγεννηθεί. Μετά από δύο Παγκόσμιους Πολέμους με το τρίτο να είναι μάλλον αυτός εναντίον της «τρομοκρατίας» που κρατάει σχεδόν δύο δεκαετίες, χαμηλής έντασης και διάσπαρτος μπορούμε πλέον να συμπεράνουμε ότι η απαραίτητη καταστροφή δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί για να βρεθεί η καινούρια ισορροπία δυνάμεων τόσο στο γεωστρατηγικό και οικονομικό επίπεδο όσο και στην κατασκευή του νέου αφηγήματος.

Ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός μοιάζει να έχει φτάσει σε ένα τέλμα. Η κοινωνία είναι στάσιμη. Οικονομικά αναπτύσσεται αλλά ο νεοφιλελευθερισμός

δημιουργεί άρρωστους ανθρώπους, ανθρώπους καταναλωτές. Η πλήρης αποδυνάμωση των συνδικάτων, η χρηματιστικοποίηση του καπιταλισμού, η διάχυση της έννοιας του ανταγωνισμού στο κοινωνικό αφήγημα, ο αχαλίνωτος καταναλωτισμός, ο πλήρης συμβιβασμός στις απαιτήσεις του κεφαλαίου διότι «έτσι είναι», η μόνιμη απειλή της ανεργίας και της φτώχειας, οι εξοντωτικοί ρυθμοί εργασίας για λόγους «προώθησης της ανταγωνιστικότητας», η εμπορευματοποίηση του ίδιου του ανθρώπου έχουν δημιουργήσει μια κοινωνία φοβική, στάσιμη, απελπισμένη και αδιάφορη. Κυριαρχεί η εξατομίκευση, ο καταναλωτισμός, ο προσδιορισμός του κόστους και του κινδύνου στο κάθε τι, η εμπορευματοποίηση των πάντων ως γνήσια έκφραση του φετιχισμού του εμπορεύματος. Οι κοινωνίες της «ελεύθερης αγοράς» κατάντησαν τον άνθρωπο δέσμιο της έτσι κι αλλιώς αλλοτριωμένης (επισφαλούς) εργασίας του, της πιστωτικής του κάρτας, της κατανάλωσης και του πόσο ελκυστική θα είναι η πλασματική εικόνα που θα προβάλλει στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ο άνθρωπος της ελεύθερης αγοράς είναι εμπόρευμα και ερμηνεύει τους άλλους ανθρώπους ως εμπορεύματα και στην τιμολόγηση των εμπορευμάτων θα πρέπει να παρουσιάζει υψηλή ανταγωνιστικότητα (ανάλογα βέβαια με το τι θεωρείται ανταγωνιστικό από τις αγορές την εκάστοτε χρονική περίοδο). Οι άνθρωποι όμως δεν είναι εμπορεύματα όσο και αν επιμένει ο νεοφιλελευθερισμός σε αυτό. Υπό τέτοια συνεχή και υψηλότερη πίεση οι άνθρωποι «σπάνε». Ας αναλογιστούμε τα ποσοστά κατάθλιψης, αγχωτικών διαταραχών και κατάχρησης ουσιών στις πιο αναπτυγμένες χώρες. Ας αναλογιστούμε και τα συνεχή περιστατικά πυροβολισμών σε σχολεία, εμπορικά κέντρα, κινηματογράφους κτλ. στις ΗΠΑ. Ο νεοφιλελευθερισμός δημιουργεί ανθρώπους λειψούς, ανίκανους να επικοινωνήσουν και να συνδεθούν με τον συνάνθρωπο τους ακριβώς λόγω ότι ο άνθρωπος θεωρείται οικονομική μονάδα και ως τέτοια θα πρέπει πάντα να έχει υπ όψη του την ανταγωνιστικότητα. Καλούμαστε και πάλι να παλέψουμε για μια άλλη κοινωνία.

Δεν είναι αξιοσημείωτο το ότι αυτοί που μιλούν με τον πιο αγανακτισμένο τρόπο για τις κοινωνικές επαναστάσεις είναι συνήθως αυτοί οι οποίοι, αν όχι απευθείας υπεύθυνοι για τα θύματα του Παγκοσμίου Πολέμου, τα προετοίμασαν και τα εξύμνησαν ή τουλάχιστον τα αποδέχτηκαν; Ρωτάμε με τη σειρά μας: Ο Πόλεμος δικαιώνει τον εαυτό του; Τι μας έδωσε; Τι μας δίδαξε;

Λέων Τρότσκι

Βιβλιογραφία

- Κρούγκμαν Πωλ (2009), *Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη.
 - Λαπατσιώρας Σπύρος, Μηλιός Γιάννης (2008), «Χρηματοπιστωτική κρίση και «οικονομική ρύθμιση» Μέρος 1^ο, *Θέσεις*, τ. 103, Απρίλιος - Ιούνιος: 17-58.
 - Λαπατσιώρας Σπύρος, Μηλιός Γιάννης (2008), «Χρηματοπιστωτική κρίση και «οικονομική ρύθμιση» Μέρος 2^ο, *Θέσεις*, τ. 104, Ιούλιος - Σεπτέμβριος: 15-46.
 - Λαπατσιώρας Σπύρος, Σωτηρόπουλος Δημήτρης Π. (2011), «Αριθμητική του δημοσίου χρέους ... Όχι μόνο για αρχάριους», Αθήνα, *Θέσεις*, τ. 116, Ιούλιος - Σεπτέμβριος: 89-115.
 - Μαρξ Καρλ (1978), *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 3ος, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
 - Marx Karl (2016), *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 1^{ος}, Αθήνα, εκδ. ΚΨΜ
 - Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρίντριχ (2002), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη.
 - Μηλιός Γιάννης, Δημήτρης Σωτηρόπουλος (2011), *Ιμπεριαλισμός, Χρηματοπιστωτικές αγορές, Κρίση*, Αθήνα, εκδ. νήσος.
 - Μηλιός Γιάννης, Σωτηρόπουλος Δημήτρης Π. (2010), «Η ελληνική οικονομική κρίση και η κρίση της στρατηγικής του Ευρώ», <http://users.ntua.gr/jmilios/Milios-Sotiropoulos-Oikonomiki-krisi-euro.pdf>
 - Μηλιός Γιάννης (2018), «Η αδυναμία του καπιταλισμού να ξεπεράσει τις κρίσεις», Εισήγηση, Ινστιτούτο Κομμούνια.
 - Σωτηρόπουλος Δημήτρης Π., Μηλιός Γιάννης, Λαπατσιώρας Σπύρος (2018), «Η χρηματιστικοποίηση ως τεχνολογία εξουσίας, Ιστορικά Παραδείγματα», Αθήνα, *Θέσεις* τ. 142, Ιανουάριος – Μάρτιος: 17-53.
-
- ANSA editorial (2018), «Italy irked by Oettinger 'markets' remark», [ansa.it](http://www.ansa.it/english/news/2018/05/29/italy-irked-by-oettinger-markets-remark_2b5ff60c-62aa-4e81-a7b2-1ff901e0800a.html)
http://www.ansa.it/english/news/2018/05/29/italy-irked-by-oettinger-markets-remark_2b5ff60c-62aa-4e81-a7b2-1ff901e0800a.html

- Alcidi Cinzia, Nunez Ferrer Jorge, Di Salvo Mattia, Musmeci Roberto, Pilati Marta (2018), «Income Convergence in the EU: A tale of two speeds», CEPS Commentaries, Brussels, *ceps.eu*
- Becker Jo, Stolberg Sheryl Gay, Labaton Stephen (2008), «Bush drive for home ownership fueled housing bubble», *nytimes.com*
<https://www.nytimes.com/2018/03/08/opinion/italy-europe-election.html>
- Dimoulis Dimitri, John Milios (2004), «Commodity Fetishism vs. Capital Fetishism», *Historical Materialism*, Vol. 12, Is. 3, Brill
- Elliott Larry, Wearden Graeme, Watt Nicholas, Smith Helena (2015), «Europe's big guns warn Greek voters that a no vote means euro exit», *theguardian.com*
<https://www.theguardian.com/business/2015/jun/29/greek-crisis-referendum-eurozone-vote-germany-france-italy>
- Epstein Gerald A. (2005), *Financialization and the World Economy*, United Kingdom, Edward Elgar Publishing
- Giuffrida Angela(2018), «Italian government approves Salvini bill targeting migrants», *theguardian.com*,
<https://www.theguardian.com/world/2018/sep/24/italian-government-approves-bill-anti-migrant-measures-matteo-salvini>
- Giugliano Ferdinando (2018), «Italy's Banks Stumble Into a New Crisis», *bloomberg.com*, <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2018-10-10/italy-s-banks-stumble-into-a-new-crisis>
- Hay Andrew (2008), UPDATE 2, «IMF sees risks of prolonged global crisis, unrest», *reuters.com*, <https://www.reuters.com/article/imf-recovery/update-2-imf-sees-risks-of-prolonged-global-crisis-unrest-idINLF6883720081215>
- Jones Gavin (2018), «Italy's Savona Seeks Euro Zone Debt Restructuring, Backed by ECB», *money.usanews.com*,
<https://money.usnews.com/investing/news/articles/2018-09-19/italys-savona-seeks-euro-zone-debt-restructuring-backed-by-ecb>

- Kishan Hari, Karunakar Rahul (2018), «US house prices are going to rise at twice the speed of inflation and pay» Reuters poll, *reuters.com*,
<https://www.reuters.com/article/us-usa-property-poll/u-s-house-prices-to-rise-at-twice-the-speed-of-inflation-and-pay-reuters-poll-idUSKCN1J20G3>
- MacDonald Roderick (2018), *Eurocritical- A crisis of the euro currency*, London, palgrave macmillan
- Mandel Ernest, «Marx's Theory of Crises», *ernestmandel.org*,
<https://www.ernestmandel.org/en/works/txt/1990/karlmarx/9.htm>
- Merler Sylvia (2018), «The Italian Crisis», *Bruegel.org*,
<http://bruegel.org/2018/06/the-italian-crisis/>
- Milios John, Sotiropoulos Dimitris P. (2010), «Crisis of Greece or crisis of the euro? A view from the European 'periphery'», *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 12, Num. 3, Routledge
- Ramskogler Paul (2015), «Tracing the origins of the financial crisis», *OECD Journal - Financial Market Trends*, Vol. 2014/2, OECD
- del Savio Lorenzo, Mameli Matteo (2014), «Anti-representative democracy: how to understand the Five Star Movement», *opendemocracy.net*,
<https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/lorenzo-del-savio-matteo-mameli/antirepresentative-democracy-how-to-understand-fi>
- Simitis Costas, Stournaras Yannis (2012), «Greece did not cause the euro crisis», *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/global/2012/apr/26/greece-europe-north-south-divide>
- Smith Meyer Bjarke (2018), «Commission reaches budget deal with Italy», *politico.com*, <https://www.politico.eu/article/commission-reaches-budget-deal-with-italy/>
- Sotiropoulos Dimitris P., Milios John, Lapatsioras Spyros (2013), *A Political Economy of Contemporary Capitalism and its Crisis: Demystifying Finance*, New York, Routledge

- Strupczewski Jan (2018), «Complete insanity' of Italy debt plans may lead to huge restructuring -euro officials» *reuters.com*, <https://www.reuters.com/article/uk-italy-budget-eurozone/complete-insanity-of-italy-debt-plans-may-lead-to-huge-restructuring-euro-officials-idUKKCN1ME1J8>
- Teffer Peter (2018), «How radical is Italy's Savona really?», *euobserver.com*, <https://euobserver.com/elections/141914>
- Thompson Helen (2018), «Want to Understand What is Wrong With Europe? Look at Italy», *nytimes.com*, <https://www.nytimes.com/2018/03/08/opinion/italy-europe-election.html>
- Toussaint Eric (2017), «Banks are responsible for the crisis in Greece», *cadtm.org*, <http://www.cadtm.org/Banks-are-responsible-for-the>